

KOLLÁR ZOLTÁN

Dél Keresztje alatt

LATIN-AMERIKA
latinamerikanizálódása

BUDAPEST

1996

Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS

Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV

**„A világgazdaság fejlődésének és a nemzetgazdaságok
világgazdasági alkalmazkodásának általános kérdései”
OTKA program keretében és támogatásával készült tanulmány**

© Kollár Zoltán

„Nem volnának figyelmet érdemlők azok a jelzések, amelyek a latinamerikanizálódás veszélyét és káros következményeit hangsúlyozzák, rámutatva arra, hogy ez a folyamat Kelet-Európában, Magyarországon is kialakulhat? Természetesen indokolt átgondolni azokat a tanulságokat, amelyeket a latin-amerikai fejlődés kínál.

Ezzel a teljességre távolról sem törekvő dolgozattal az a szerző szándéka, hogy szerény eszközeivel hozzájáruljon annak megfogalmazásához, mit is jelent az a bizonyos bűvös kifejezés: latinamerikanizálódás, amelyről annyiféle értelmezés forog közközt. Arra keres választ, hogyan latinamerikanizálódott Latin-Amerika.”

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Latinamerikanizálódásra vessétek vigyázó szemetek?

Nem is olyan régen Latin-Amerika többnyire csak mint valami egzotikum jelent meg közvéleményünk előtt. Ebben az egzotikus, szinte idilli képen egyaránt helyet kaptak a brazil karnevál és a kubai rumba, vagy a kávé- és a banánköztársaságok, de még az ún. futballháború is kedélyes kávéházi adomává csendesült, hiszen a latin-amerikaiaknak kijárt a „rokonsági” figyelem, lévén ők is a futball „apostolai”, csak ők még mindig tudnak focizni. Hogy másként

is Latin-Amerikára figyeljünk, ahhoz olyan horderejű eseményekre volt szükség, mint a kubai forradalom vagy a rakétaválság, vagy a néhány évvel későbbi tragikus chilei államcsíny. De mindezek csak átmenetileg változtatták meg a távoli kontinensnek kijáró színes, barátságos kaleidoszkópot.

A magyarországi „rendszerátalakítás” azonban megváltoztatta Latin-Amerika megítélését, mivel megváltoztak a magyar társadalmi folyamatok megítélésének nemzetközi viszonyítási pontjai is. Latin-Amerika, pontosabban a latin-amerikanizálódás szinte üzenetértékűvé „emelkedett”: latin-amerikai jelenségek alkalmassá (?) váltak arra, hogy magyarországi folyamatok nemkívánatossága „bizonyítékául” szolgáljanak. Latin-Amerika időnként kénytelen annak a bizonyos leánynak szerepét kapja, „akinek” sógornője (azaz a magyarországi címzett) helyett kellene megfogadnia az anyai (anyósi) intelmeket. Napjainkban Latin-Amerika – amolyan negatív „bezzeg-kontinensként” – leginkább a hosszú évek óta elhúzódó belső gazdasági zavarok, az adósságválság, a válságmenedzselés kapcsán ad okot hivatkozásra. A latin-amerikai analógiák kétségtelenül számos tanulsággal szolgálhatnak, főleg ha teljes körű elemzés eredményei. A környezetükből kiragadott események azonban, legyenek azok önmagukban korrektek, figyelmet érdemlőek, összefüggésükben vizsgálva teljesen más megítélés alá eshetnek, mássá válhat valódi tartalmuk, mint amit üzenetként nekik szántak. Így végül is ezek az illusztrációk aligha tekinthetők perdöntő dokumentumoknak, mégis nem egyszer forrásaivá válnak egy olyan téves kép kialakulásának, amelyben természetesen lehetnek részgazságok Latin-Amerikáról. A latin-amerikai jelenségek sommás minősítésével annál is inkább óvatosan kell bánni, mert megszokott kategóriáink Latin-Amerikára vonatkoztatva egyáltalán nem biztos, hogy pontosan ugyanazt fejezik ki, amilyen tartalmat eurocentrikus túlzásoktól nem mentes szemléletünk alapján nekik tulajdonítunk.

Nem volnának figyelmet érdemlőek azok a jelzések, amelyek a latinamerikanizálódás veszélyét és káros következményeit hangsúlyozzák, rámutatva arra, hogy ez a folyamat Kelet-Európában, Magyarországon is kialakulhat? Természetesen indokolt átgondolni azokat a tanulságokat, amelyeket a latin-amerikai fejlődés kínál. Ezzel a teljességre távolról sem törekvő dolgozattal az a szerző szándéka, hogy szerény eszközeivel hozzájáruljon annak megfogalmazásához, mit is jelent az a bizonyos rejtélyes – többnyire pejoratív értelemben használt – kifejezés: latinamerikanizálódás, amelyről annyiféle értelmezés forog köz-kézén. Arra keres választ, hogyan latinamerikanizálódott Latin-Amerika.

Latin-Amerikára súlyos keresztként nehezedik saját latinamerikanizálódása, amely talán fájdalmas örökségül marad a következő generációkra is. A déli félteke égboltjának csillaga, a Dél Keresztje szépségével is emlékeztet az ellentmondások kontinensére, a latin-amerikai nehéz sorsára is. A chilei Pablo Neruda verscíme így kölcsönzött címet e dolgozatnak.

Budapest, 1995. május

A szerző

„Az összetétel hamissága”, avagy hány Latin-Amerika van(?)

A Latin-Amerika-kutatás egyik alapkérdése, lehet-e Latin-Amerikát egységesen kezelni, és így tekinteni az elemzés tárgyának. Gyakran teszik fel a kérdést, hány Latin-Amerika van. Nem kell meglepődnünk azon, ha olyan válasszal találkozunk, 22 vagy 24 Latin-Amerika van, olyan nagyok a különbségek az egyes országok között.

A Latin-Amerika-kutatások régi gondja, hogy milyen mértékben szabad Latin-Amerikát – legalábbis az ábrázolásban – egységesnek tekinteni. Akármire gondolunk, a történeti folyamattól kezdve a világgiazi funkciókon át a gazdaság szerkezetéig és fejlettségéig stb., az derül ki, hogy ugyanúgy érveket találunk arra, hogy indokolt a közös kezelés, mint ahogy arra is, hogy csoportosítva vizsgálandók a latin-amerikai országok, ha nem éppen az egyedi elemzés szükségessége látszik egyértelműnek.

A latinamerikanizálódás vizsgálata a kontinentális folyamatok elemzését kívánja, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül a térség differenciáltságát sem. Csak néhány „differenciáló” tényezőre szeretnék utalni. Már a spanyol gyarmatosítás különböző gazdasági funkciók szerint „szervezte meg” az egyes latin-amerikai területeket, így lett például az importhelyettesítő iparosítás is a latin-amerikai egyenlőtlen fejlődés tényezője. Fejlettségi szintjük, ^[1] gazdasági szerkezetük ^[2] alapján nemcsak különböző csoportokat alakíthatunk ki, hanem a latin-amerikai országok további fejlődésének egyenlőtlen lehetőségeire is utalást tehetünk.

A latin-amerikai térség differenciáltsága természetesen a politikai rendszerek különbözőségében is felfedezhető. Ennek a következő időszakban várhatóan igen megnő a szerepük. A következő típusú rendszerekre találunk példát a latin-amerikai gyakorlatban, felidézve (és nem elemelve) a latin-amerikai politikai szakirodalmi besorolást: [(Flishfisch) 85-96].

1. Liberális: a liberális állam a piac törvényeinek és intézményeinek (tehát mindenekelőtt a magántulajdonnak és a szerződéses kapcsolatoknak) tiszteletben tartása alapján szerveződik. A társadalmi élet önszabályozásának feltételei biztosítottak. (Ez egyelőre inkább csak elképzelt modell.)

2. Korporatív: a korporatív államnak, a kollektív felelősség megtestesítőjének, kompenzálnia kell a racionalitást érvényesítő magántőkés gazdasági fejlődésből származó diszfunkcionális tényezőket. Ugyanakkor biztosítania kell a különböző társadalmi érdekek egyensúlyát, az ezeket képviselő érdekcsoportok közötti érdekegyesítő mechanizmusok megszervezésével. Tehát az állam integráló szerepe igen hangsúlyos.

Ilyen etatista rendszerre jó példa a lényegében egypárti hatalmat biztosító mexikói, illetve az 1973 előtti többpárti chilei politikai rendszer. Ez utóbbi működését azonban meghatározta és más irányba terelte a túlzó, állami elosztó mechanizmusok „rendszerbe” állítása.

Argentína, Bolívia, Uruguay eseteiben a társadalmi folyamatok autonómiáját jobban tiszteletben tartó korporatív állami magatartásra találhatunk példákat (természetesen nem a diktatórikus időszakokból), igaz ugyan, hogy olyan politikát kívántak érvényesíteni, amely az állami integráló szerepnek elsődlegességet és dominanciát biztosít.

A korporatív államok eredményességéről Latin-Amerikában megoszlanak a vélemények, annál is inkább, mert:

– fenntartották az egyenlőtlenségeket, sőt a társadalmi, gazdasági fejlődés terheit az indokoltnál nagyobb arányban hártották a gyenge érdekképviselő, hátrányos helyzetű csoportokra,

– végső soron elősegítették egyes csoportok érdekeinek önző érvényre jutását

– ugyanakkor a súlyos társadalmi feszültségek felszámolására érdemi lépéseket nem tettek, az általuk e célból létrehozott állami intézmények (ügynökségek) is inkább csak felélték a költségvetést anélkül, hogy érdemleges eredményt felmutattak volna,

– az államot kivonták az állampolgári kontroll alól,

– könnyen feladták a társadalmi bázisukat (legitimációjukat) biztosító rétegek képviselőit, velük szemben gyakorta erőszakkal léptek fel (különösen a társadalmi, gazdasági feszültségek kiéleződése idején).

3. Az osztályuralom deklarált vállalásán alapuló politikai rendszer: ennek a típusnak a fő jellemzője, hogy saját uralmát privilegizált társadalmi csoportok, osztályok dominanciájára vezeti vissza. Latin-Amerikában két fő formájával találkozhatunk. Az egyik az ún. liberális „klasszista”, amelyik az általános és egyenlő választójogra és az egyéni szabadságra alapozza uralmát. A másik az ún. forradalmi „klasszista”, amely szerint a forradalom legitímálja a többség uralmát, és ez eleve feltételezi az egyenlősítő tendenciákat, valamint az úgynevezett ellenséges osztályoknak a politikai folyamatokból való kirekesztését.

4. Technokrata állam: az így szerveződő állam a társadalom egyszerű részének tekinti saját magát, a politikát technikai kérdésként, az eszköz-cél rend-

szerében értelmezve kezeli. Optimális döntéseket keres az ésszerűnek minősített alternatívák között. Az állampolgári részvételt szakértői elemzések helyettesítik: az „utca embere” inkább a politika fogyasztójává, semmint alakítójává válik. A „semleges” technokrata stílus meghonosodásával az egyébként autoritárius rendszerek is komoly bázisra tehetnek (tettek) szert.

5. **Perszonalista:** a karizmatikus vezető által meghatározott irányítási forma a legelterjedtebb latin-amerikai politikai uralmi rendszer. A populista áramlatok igen gyakran ilyen perszonalista uralmi formához kapcsolódnak. A különböző társadalmi csoportok érdekeinek – gyakorta érzelmi, nem ritkán demagóg – képviseléséből politikai tőkét kovácsoló és hatalmi pozícióba jutó vezető politikája irracionális elemekkel ötvöződik. A néptömegek identitásuk megtestesítőjét látják a vezetőben. A valóságban azonban ez a messianisztikus szerep autokratikus hatalomgyakorlássá torzul el, de legalábbis paternalisztikus „apa-fiú” viszonyra alakul a vezető-tömeg kapcsolata.

6. **Militarista:** igen hasonló az előzőhöz. A társadalom polarizációja mindkét hatalmi stílusra jellemző. Megvalósításának eszközei azonban különböznek egymástól. A fő különbség abból adódik, hogy ebben a hatalomgyakorlásban a tömeg-vezető kapcsolata mintegy társadalmon kívülre kerül, az alá-fölérendeltség biztosítása eleve az erőszakos eszközök igénybevételét követeli meg. A társadalmi konfliktusok „megoldására” csak maga a hatalom hivatott. A társadalom zárt jellegű (jellemző a szigorú doktrinéria, a hierarchikus bürokrácia, a társadalmi bizalmatlanság stb.).

A valóságban ezeknek a rendszertípusoknak különböző kombinációi alakulnak ki.^[3] Az 1980-as évtized fő tendenciája azonban egy szempontból a „diferenciálódás” ellen hat: mégpedig sorra váltották fel a katonai rezsimeket különböző berendezkedésű polgári demokratikus politikai rendszerek Latin-Amerikában. (Hajlok azonban arra, hogy a „történelmi tendenciákat” ne tekintsük megszüntnek, és ezért túlzó optimizmusra vallana, ha a demokratizációs folyamatot visszafordíthatatlannak, végérvényesnek minősítenék.)^[4]

Minden bizonnyal további kutatások tárhatják és térképezhetik fel a latin-amerikai országok társadalmi, politikai rendszereinek fő jellemzőit, és így mód nyílik majd a megfelelő tipizálásra is. De ennél még fontosabb és nemzetközi érvényű tanulságokat hordozhat az ilyen rendszerek kombinációjának és változásainak mechanizmusa. Ezek a politikai változások szorosan kapcsolódtak a gazdasági élet normalizálódásának kísérletéhez, a modernizálódáshoz.

Mégis, mi teszi lehetővé az együttes tárgyalást? Számos tényező közül kettő minden bizonnyal kiemelkedő jelentőségű. Egyrészt az azonos történelmi vonulat, másrészt az ebben az egységes történelmi folyamatban kialakult, lényegét tekintve azonos világgazdasági pozíció, illetve társadalmi-gazdasági szerkezet közös vonásai.

Latin-Amerika társadalmi-gazdasági fejlődését, szerkezetét a gyarmatosítás, a tőkés világgazdaság fejlődéséből eredő hatások és a kontinens „autochton”, azaz eredeti, belső társadalmi-gazdasági fejlődése alakították. A belső és külső tényezők közötti kölcsönhatások, ellentmondások Latin-Amerika történelmi fejlődésének markáns fordulópontjait is kijelölik. Ennek alapján fejlődése világosan elkülöníthető szakaszokra osztható.

A gyarmati rendszer történetét^[5] végigkíséri egy olyan gazdasági szerkezet kiépülése és hanyatlása, amely az európai feudális rendszer spanyol (portugál) változatának sajátos átültetéséből jött létre. A sajátosságát az adta, hogy megteremtődött ennek az immár merkantilista feudalizmusnak és a Latin-Amerikában élő különböző indián társadalmaknak – a gyarmati uralomhoz igazodó, de az indián előkelőkkel kötött politikai, gazdasági kompromisszumán nyugvó – szintézise. A gyarmati kereskedelmi monopóliumokat hirdető rendszer azonban soha nem tudta kivonni magát a világgazdasági mozgásának hatása alól, olyannyira nem, hogy Latin-Amerika egyre inkább a (nemzetközi) tőke „formális” uralma alá került. Ennek a korszaknak az „öröksége” – egyebek között – a nagybirtok-rendszer, az indián közösségek periferezálódása, a kontinens világgazdasági függőségét „biztosító” monokultúrás gazdaság.

A második politikátörténelmi korszak a latin-amerikai nemzetek függetlenség háborújával, a múlt század első harmadában kivívott függetlenséggel, illetve az államjogilag független államok létrejöttével kezdődött meg^[6]. A múlt század során a latin-amerikai gazdaságokban megteremtődött a tőke „reális” uralma, és Latin-Amerika sajátos funkciók ellátására betagozódott a tőkeáramlás révén kiterjedő világgazdasági rendszerbe. A latin-amerikai gazdaságok ezt követően a periferezálódás és a kapitalizálódás, a világgazdasági lemaradás és a felzárkózási törekvések gyakran egymást keresztező útjára kerültek, hol több, hol kevesebb eredménnyel kezdődtek a gazdasági önállóságért és fejlődésért, de jóformán sohasem szabadultak meg nemzetgazdaságuk egyensúlytalanságaitól. Fejlődésük általában átmenetinek és ellentmondásokkal terhesnek bizonyult, és nem egyszer visszaestek a gazdasági perspektívtalanság állapotába.

A latin-amerikai országok fejlődési eltérései ebben a második fejlődéstörténelmi korszakban egyre inkább nyilvánvalóbbá váltak, kibontakoztak, de lényegileg mégsem szakadtak el a fő kontinentális vonulattól, ahogyan világgazdasági pozíciójukat tekintve sincs köztük meghatározó különbség. Arról sincs vita, hogy Latin-Amerika történelmileg a világgazdaság perifériáján helyezkedett el, ám arról már megoszlanak a vélemények, hogy ezek az országok ma is a periférián helyezkednek-e el, vagy kitörték-e onnan.

Kisebbségben vannak az olyan állásfoglalások, hogy Latin-Amerika (vagy legalábbis néhány országa) már kitört a perifériáról, és nem illenek rá a „gazdasági elmaradottság” ismérvei. Megelőlegezve a dolgozat további mondanivalóját, elégségesnek látszik igen röviden összegezni a térség periférikus helyzetére jellemző fő vonásokat:

1. A latin-amerikai gazdaság fejlettségi szintje számottevően elmarad a fejlett gazdaságokétól. Ennél azonban még fontosabb, hogy a latin-amerikai gazdaság szerkezete és működési mechanizmusa e fejlettségi különbség fennmaradása irányában hat, vagy legalábbis jelentősen mérsékli, gyakran teljesen elnyomja a modernizációs tendenciák érvényesülését.

2. A latin-amerikai gazdaság erősen függő jellegű, mégpedig egyaránt kimutathatók a monopolisztikus függőség és a szerkezeti függőség jegyei. A latin-amerikai gazdaságokat ennélfogva rendszeresen veszteség éri (cserearány-romlás, tőke kivonás stb.), megcsapolva a növekedési forrásokat. Ennek kettős hatása van: Latin-Amerika függősége rendszeresen újratermelődik, a kölcsönös függőség is egyoldalú függőségként jelenik meg, másrészt a gazdaság világgazdasági konjunkturális érzékenysége igen intenzív.

3. Gazdasági rendszere az átmenetiség jegyeit viseli magán, azaz a „modern” és „tradicionális” gazdasági struktúra „egymásmellettiséget” mutatja, csak-hogy ez az átalakulás nem szerves folyamat eredménye (illetve nem ez a meghatározó tendencia), hanem a „modern” szektor mintegy „rátelepedett” a „tradicionális” szektorra és monopolisztikus függőségbe vonta azt, így annak modernizálhatósága igen korlátozott.

4. A fentiek alapján Latin-Amerikának a világgazdaságban a centrum-periféria függőségen alapuló, de kölcsönös feltételezettségű munkamegosztási rendszerében a periféria-gazdaságokra jellemző funkció jutott: alacsony feldolgozottsági szintű termékek exportjával szemben magas(abb) feldolgozottsági fokú termékeket importál.

Természetesen rögtön két megjegyzést kell tenni: ha a „gazdasági elmaradottság”, a periféria fogalomrendszere azonosul valamiféle abszolutizált fejletlenséggel, akkor Latin-Amerika kilóg a sorból, nehezen lenne védhető ilyen minősítésé.^[7] Fejlettségi szintje azonban részben jócskán elmarad a fejlett országokétól, részben pedig nem biztosít elégséges forrást a radikális fejlődéshez (illetve az olyan fejlődéshez, amely bizonyosan ellensúlyozhatja a periferezálódási tendenciát), így nem indokolt őt a perifériától teljesen elkülöníteni. Persze maga a latin-amerikai kontinens sem egységes, hiszen akadnak országai, amelyek a világ legelmaradottabb országaival vannak egy sorban, de vannak olyanok is, amelyek már részlegesen centrum-pozíciókat is teljesítenek, azaz a „fél-periféria” helyzetébe jutottak (mint pl. a fejlettebb latin-amerikai országok, mindenekelőtt Brazília). Hány Latin-Amerika van tehát? Sokféle, de a következőkben meg kell elégednünk a latinamerikanizálódás fő jegyeit viselő „egységes” Latin-Amerikának az áttekintésével.

Periférikus kapitalizmus Latin-Amerikában

Olvasmányainkra, tanulmányainkra, világhírű regényekre, filmriportokra emlékezve sokan felsorolnak latin-amerikai jellegzetességeket. Eszünkbe jut, hogy a harmincas években a tengerbe öntötték a kávé, hogy óriási legelőkön szarvasmarha-tenyésztő birtokok húzódnak, hogy az indiánok kokalevelet rágnak, hogy kábítószert-kereskedő maffiák veszélyeztetik a békés, nyugodt életet, hogy kávé, banánt, cukrot exportálnak, hogy a felhőkarcolók szomszédságá-

ban nyomorúságos viskók éktelenkednek. Természetesen sorolni lehetne még ezeket a jellegzetességeket, de gondolunk-e vajon arra, hogy mindezek a jellegzetességek – kis túlzással fogalmazva – egy letűnt kor kövületei, s egy olyan struktúrának a részei, amelynek a meghaladására szakadatlanul kísérletet tesznek Latin-Amerikában. Latin-Amerika latinamerikanizálódása, periferizálódása a spanyol (portugál) gyarmatosítással vette kezdetét, s már a gyarmati korszakban kifejlődött számos jellegzetessége, ám ezúttal meg kell elégednünk periférikus kapitalizációja legfontosabb jegyeinek összefoglalásával.

MEGKÉSETTSÉG ÉS FÜGGŐSÉG ...

Bár a kapitalizáció csak a múlt századtól vált Latin-Amerikában meghatározó tendenciává, az egyetemes tőkés fejlődés mindig is hatást gyakorolt a latin-amerikai fejlődésre. Latin-Amerika a gyarmati rendszer kiépülése után különféle módon ugyan, de bekapcsolódott a világpiaci körforgásba: kezdetben inkább az eredeti tőkefelhalmozásban, a pénz-tőke-felhalmozásban mint ezüstszállító, majd a késztermék, illetve bányakincs munkamegosztási rendszerben, mint ez utóbbiak exportőre és az előbbieket importőre vett részt.

A múlt században kibontakozó kapitalizálódás [8] két – eltérő indíttatású és hatású – tendencia egymásra hatásának eredményeként alakult ki Latin-Amerikában. Az autochton (azaz belső) kapitalizáció fő tendenciája a nem kapitalista agrárgazdaság részleges, gyakran csak formális kapitalizálódásában jelentkezett. A gazdaság átalakulását tőkehiány is nehezítette, ezért az állam viszonylag erős szerepet vállalt (beleértve a nemzetközi eladósodást is), de így is erőtlenné maradt a tőkés átalakulás. Ebben a főként az európai – elsősorban angol – tőke expanziója hozott fordulatot, és biztosította magának a meghatározó gazdasági pozíciókat. A kapitalizációval azonban nem jött létre egységes és tőkés gazdálkodási rendszer, a nemzetgazdaságok integrálódása korlátozott maradt. A behatoló tőke ugyanis többnyire megelégedett azzal, hogy bevonja árutertermelő, jövedelemelvonó rendszerébe a nem tőkés gazdaságokat, de gyakran eleve lehetetlenné tette a nem árutertermelő gazdaságok egy jelentős részének árutertermelővé válását. Az autochton tőkés fejlődés pedig előbb-utóbb az erősebb külföldi tőke monopolisztikus hatásai miatt függőségbe került, kifulladás és/vagy piaci gyengeségéig fogva, teljesen ellehetetlenült.

A kapitalizáció nem törte szét a „tradicionalis” társadalmi-gazdasági formákat, jóllehet – gazdasági funkciójukat és rendszerbeli helyüket illetően – átalakította őket. Tehát végül is olyan hierarchikus társadalmi-gazdasági rendszer jött létre, amely a gazdaság dezintegráltságát fenntartotta.

A szerves (autochton) és a szervetlen (a külföldi tőke behatolása révén végbemenő) kapitalizáció kölcsönhatása mind a mai napig jellemzi a latin-amerikai fejlődést (persze korszakokként és országokként [országsoportonként] más és más folyamattal találkozhatunk). A periférikus kapitalizáció nem hozott létre homogén gazdasági rendszert, pontosabban a tőke kettős (reális és formális alárendeltségi viszonyokon keresztül) uralma biztosít egyfajta homogenitást annak ellenére, hogy a gazdaság egyes szerkezeti elemei különböző típusúak (különböző formájú tőkés, államkapitalista, nem tőkés, de árutertermelő, sőt önellátó gazdasági egységek alkotják a rendszert). Ennek – többek között – az a következménye, hogy a belső piac dezintegrált. A piac bővítésének, integrálódásának gazdasági automatizmusokból, piaci mechanizmusokból eredő – természetes – motivációja nincs meg, vagy csak igen korlátozott. Ebből következően Latin-Amerikában különösen fontos szerepe van az államnak és a külföldi tőkének. E két gazdasági (és hatalmi) tényező a latin-amerikai gazdasági fejlődés arculatát, monopolisztikus helyzetük révén is, jórészt megszabja, annál is inkább, mert a gazdasági növekedéshez szükséges eszközök jelentős részét – korántsem jövedelemelvonó hatásoktól mentesen – ők biztosítják.

ADALÉKOK A LATIN-AMERIKAI ETATIZMUS STRUKTURÁLIS SZEREPÉHEZ

Az állam a múlt századi Latin-Amerikában – nem utolsósorban angol hatásra – a liberális gazdaságfilozófia érvényesítésére rendezkedett be. [9] Ennek azonban igen ellentmondásos lett a következménye. Így Latin-Amerika viszonylag könnyen és gyorsan, vagyis közvetlenül beintegrálódott – jóllehet függősége és gazdasági szerkezetének eltorzítása árán – a világ gazdaságba. Az állam fontos szerepet vállalt magára a latin-amerikai „eredeti tőkefelhalmozásban” azzal, hogy eladósodott. Ugyancsak lehetetlen lett volna a föld magántulajdonosi rendszerének megerősödése, a latifundium-rendszer (újabb) expanziója, az állam hatékony beavatkozása nélkül.

Az állam az 1929/33-as világgazdasági válság következményeinek felszámolásakor vállalt újból meghatározó (mind a mai napig kiható) szerepet. A keynesi ihletettségű gazdaságpolitika új fejlődési szakaszt nyitott meg Latin-Amerikában. Ezen belül kiemelendő az állam fokozott jövedelem-újraelosztó szerepe, keresletserkentő pénzügyi politikája, a költségvetési deficit megfinanszírozását előtérbe helyező monetáris politikája.

Az iparosodást szorgalmazó, erőltetett importhelyettesítő gazdaságfejlesztésnek megfelelő zárt gazdasági modell kiépítése és szigorú (gyakorta adminisztratív eszközökkel is biztosított) védelme, az állami szektor fokozatos kiépítése, amelynek az a funkciója is megvolt, hogy az állam ezen keresztül is szubvencionálja a magántőkét, jelzi az állam fokozódó gazdasági szerepvállalását. Mindez megerhelte a költségvetést, a fizetési mérleget. Tehát az állami expanzió számtalan egyensúlytalanság forrása lett. Az állam a magántőkés grúndolást, a hivatalnokai réteg (beosztástól függő) meggazdagodását is lehetővé tette. Mindennek eredményeképpen a latin-amerikai államok gazdasági szerepvállalása ellentmondásos eredményességű volt (és ma sem kevésbé az). A gazdaság mai egyensúlytalanságaiból kiindulva, inkább negatív szerepet játszott a latin-amerikai állam, semmint pozitívát. Ha azonban a latin-amerikai tőkés fejlődés egész vonulatát tekintjük, akkor korántsem lehet csak elítélni az etatizmust, hiszen az állam elősegítette pl. a kapitalizációhoz nélkülözhetetlen megtakarításokat, enyhítette a külső függést – természetesen ellentmondásoktól nem mentesen –, s így hozzájárult a fejlődéshez.

Az államra igen nagy nyomás nehezedik, mert kitüntetett szerepe van a periferizálódással szembeni alternatíva kialakításában, illetve biztosításában, a tőkefelhalmozás gyorsításában. Fokoznia kell tehát a költségvetési kiadásokat. Mivel az állam „önfogyasztása” is igen nagy, a költségvetésen átáramlik a jövedelem jelentős része. Tulajdonképpen ebből az a látszat keletkezik, hogy az állam sajátos, túlzó deficitfinanszírozó magatartása indokolt. Mindez óhatatlanul fokozza a centralizációs (adott esetben nem piacikonform) mechanizmusok intenzitását, és elindítja a centralizáció és az állam egyensúlytalanságot kiváltó magatartásának egymást erősítő ördögi körét. Mindebből – a racionalizálás szempontjából – az következik, hogy hagyományos „államtalanítástól” kevés eredmény várható, mert rövid úton újraélednek az állam fokozódó szerepvállalását kikényszerítő mechanizmusok.

FÜGGŐSÉG A KÜLFÖLDI TŐKÉTŐL

A külföldi tőke szerepének megítélése nem mentes szélsőségektől. Két szélsőséges álláspont szokott megütközni egymással, nyilván egyszerűsítve. Az egyik a külföldi tőke szerepét csak pozitívan, míg a másik csak negatívan ítéli meg. Az igazság minden bizonnyal a két álláspont között van, sőt inkább a kettő együtt fejezi ki azt.

Jómagam úgy gondolom, hogy a külföldi tőke szerepét mindenekelőtt a következő szempontok mérlegelésével értékelhetjük: monopolisztikus hatást fejt-e ki a külföldi tőke vagy sem (a gazdasági élet milyen hányadára terjed ki a külföldi tőke döntése, azaz a nemzetgazdaság kulcspozícióiban van-e monopolisztikus helyzete); a beáramlásának mi a gazdasági (esetleg politikai, társadalmi) ára, nem vezet-e végső soron odáig, hogy a termelési tényezők kivonásával jár együtt; integrálja-e a nemzetgazdaságot vagy dezintegrálja; üzleti megfontolásait mennyire befolyásolják politikai, hatalmi szempontok; üzleti döntéseit csak saját, globális, vállalati érdekszerkezetébe helyezi, vagy figyelembe veszi a „befogadó ország” (stratégiai) igényeit is; a külföldi tőke beruházásaihoz szükséges kedvező feltételek (politikai, gazdasági stabilitás, infrastrukturális helyzet stb.) a befogadó gazdaság számára milyen terhet jelentenek stb.

Latin-Amerikában a külföldi tőke időszakokként és országokként más-más szerepet vállalt, hosszú időn át inkább negatív szerepet játszott. Múlt századi tevékenységét röviden úgy jellemezhetjük, hogy a külföldi tőke szinte pontosan olyan beruházási politikát követett a latin-amerikai országokban, mintha azok nem is független államok, hanem gyarmatok lettek volna. Nem véletlenül, hiszen a külföldi tőke részben a nyitott gazdaság, részben pedig a latifundistákkal kötött politikai szövetség kínálta lehetőségeket használta ki. A főleg primér szektorbeli beruházások olyan (külső) piaci viszonyokkal párosultak, amelyek lehetővé tették, hogy a pótlólagos beruházásokat igen alacsony szinten tartásuk, így egykönnyen kivonhatták a jövedelmeket külföldre. Természetesen a gazdaság más területeiről ebbe a szektorba „átszivattyúzott” jövedelem is ugyanerre a sorsra jutott. A gazdasági szerkezet eltorzítása, a gazdaság világpiaci függősége, belső terjeszkedése és általa a monopolisztikus belső függőségi rendszer kiépítése, a nem tőkés viszonyok konzerváló beépítése ebbe a rendszerbe, így a piac integrálódásának korlátozása, illetve dezintegrációjának fenntartása nagyrészt a külföldi tőke – szinte eleve adott –

monopolisztikus pozíciójának volt „köszönhető”.

A külföldi tőke az 1929/33-as világgazdasági válsággal megindult latin-amerikai importhelyettesítő iparosítást is képes volt saját maga javára fordítani, holott azt egy erősen nacionalista fogantatású gazdaságpolitika indította el. Az iparosításhoz azonban a latin-amerikai nemzetgazdaságok nem rendelkeztek elégséges tőkével, rászorultak a külső forrásokra. A korábban importált végső fogyasztási cikkek honi megtermelését, majd a nehézipari ágak kiépítését preferáló iparosítás átrendezte az import szerkezetét is, kielégítve a termelési eszközök, félkésztermékek stb. iránti növekvő importigényt. Így a külföldi tőke végül is lehetőséget kapott az elzárkózásra törekvő latin-amerikai gazdaságtól arra, hogy megőrizze pozícióit, sőt újabbakat is szerezzen. A külföldi tőke a „befelé fordulás” „virágzó” időszakában is inkább destabilizáló, függőséget újratermelő szerepet játszott Latin-Amerikában, nem pedig az autonóm fejlődést elősegítőt.

Az importhelyettesítő iparosítás „klasszikus” korszaka (amely kb. az 1960-as évek elejéig terjedt) érdemleges, de ellentmondásos szerkezeti változásokkal járt együtt. Ugyanis ahogy előrehaladt az iparosítás, úgy tolódtak el a külföldi tőke beruházásai a feldolgozó ipari beruházások irányába. Ennek igen fontos következménye az lett, hogy – szemben a korábbi állapottal, amikor szinte csak a primer szektorban voltak a külföldi tőkének beruházásai – a külföldi társaságok a megtermelt jövedelmet csak akkor vonták ki, ha azt politikai megfontolások vagy a gazdaság elmélyülő instabilitása indokolták.

A latin-amerikai országok erőten és következetlen gazdasági nyitása a hatvanas évek második felétől megváltoztatta a külföldi tőkével szembeni magatartásukat is. Ez a politika részben arra irányult, hogy feloldja azt az ellentmondást, hogy a külföldi társaságoknak viszonylag kevés befektetett tőkével (a nemzetgazdaság összes lekötött állótőkéjének alig 15-20%-ával), a gazdaságba szinte korlátlan beleszólásuk van, ugyanakkor nem játszanak érdemleges szerepet a tőkehiány pótlásában, sőt időnként a dekapitalizáció tendenciáit is kibontakoztatják. Stratégiájukat – miután a nemzetközi politikai viszonyok is elősegítették ezt – tehát annak jegyében alakították ki, hogy a tőkehiányt mérsékeljék a külföldi működőtőke bevonásával és – ha lehet – kiszorítsák a domináns pozícióban levő tőkés csoportokat gazdasági kulcspozíciójukból. Ez a stratégia eleve feltételezte a külföldi tőke fokozott és „nemzetköziesített” (azaz az amerikai tőke hegemoniáját megtörő) latin-amerikai szerepvállalását.^[10] Ez azonban igen egyenetlenül, időszakonkénti nekilendüléssel és visszaeséssel valósult meg. A fellépő politikai, gazdasági bizonytalanságok gyakran inkább a tőke kivonást vonták maguk után, semmint a tőkebevonás fokozódását. Ennek ellenére, a monopolisztikus viszonyok oligopolikus szerkezetté válása az 1960-as évek második felétől igen markáns tendenciaként jelentkezik Latin-Amerikában.

A külföldi tőke közvetlen beruházásai a fejlettebb latin-amerikai országokba koncentráálódtak, viszonylag magas technikai színvonalat képviselve. Ez az új struktúra azonban, mivel egyfajta modernizálódott, új típusú enklávét hozott létre Latin-Amerikában, nem (eléggé) integrálódott a belső munkamegosztási rendszerbe, így – a többi fejletlen ágazat, illetve gazdasági egység irányában – húzóhatást nem fejtett ki. A globalizálódás azonban egyre meghatározóbb tendenciává vált. Ennek hatására a gazdasági dezintegráció, a dualizálódás felgyorsult. Különösen nyilvánvalóvá vált ez a tartós fogyasztási cikkek piacán, amely egyre inkább vagy az importból, vagy a külföldi tulajdonú vállalatok (nem kevésbé importigényes) termelésétől függ.

Latin-Amerikában is világosan kirajzolódik az a – viszonylag új – tendencia, hogy a külföldi tőke elmaradása, a mai világgazdasági körülmények közepette, (talán behozhatatlan) lemaradást indukál. Viszont ismét alá kell húzni, a nemzetközi tőke beruházásai kedvező hatást csak akkor fejthetnek ki, ha (sem politikailag, sem gazdaságilag) nem destabilizálnak, és ugyanakkor valóban pótlólagos tőkebevonással, nem pedig tőke kivonással járnak együtt. Továbbá, ha a nemzetgazdaság döntési szabadságát és autonóm folyamatait csak annyiban befolyásolják, amennyiben bármilyen üzleti döntés azt befolyásolhatja. Ennek ellenkezője esetén nem kívánatos függőségi mechanizmusok uralkodhatnak el, amelyekről még korántsem mentes a latin-amerikai gazdaság. Aligha lehet kétséges, hogy Latin-Amerika rendkívüli méretű eladósodásában a külföldi tőke sem makulátlan.

KISZOLGÁLTATVA ÉS EXPANZIÓKÉSZSÉG NÉLKÜL ...

A latin-amerikai gazdaság igen jellegzetes vonása, hogy a fentiekben vázolt szerkezeti rendszer működésében rendszeresen olyan zavarok keletkeznek, amelyek a kedvező irányba induló konjunkturális folyamatok, szerkezeti átrendeződések helyett a várt eredmény ellenkezőjét eredményezik; korszerűsödés helyett végül is (valamiképpen) konzerválják az elmaradott viszonyokat. Különösen gyakran fordult ez elő akkor, ha a világgazdasági „környezetben” változások mentek végbe, ám a latin-amerikai folyamatok még – késői reakcióként – mindig a régi feltételekhez igazodtak. Gazdaságtörténetük számos példát kínál a fentiek igazolására. Csupán néhány igen jellegzetes mozzanatot emelek ki mondanivalóm alátámasztására.

A latin-amerikai gazdaság egyik legsúlyosabb teherterele az exportszerkezet egyoldalúsága, a primérszektorbéli termékek nagy aránya és erős koncentráltasága (tehát a monokultúrás termékek nagy aránya, avagy az export monoexportáló jellege). Ennek két fő történeti előzménye van: i. még a 18. századra vezethető vissza a latin-amerikai mezőgazdaság polikultúrás jellegének monokultúrássá válása. Ez „egyszerűen” annak volt „köszönhető”, hogy a világgazdasági átrendeződés kínálta kedvező lehetőségeket a „formálisan tőkés” ültetvényesek kihasználták. Az exportra termelés dominánssá válásával a belső piacra termelés visszaesett. Az export-termelésre áttérő, az addig belső ellátást szolgáló mezőgazdasági termelők helyébe nem tudtak újabb árutermelők lépni, így a fogyasztási igények egyre jelentősebb hányadát még inkább csak az import függvényében lehetett kielégíteni. A „demonstrációs hatás” a gazdaság dualitásának markáns tényezője lett. A gazdaság – mint az iparosodó világgazdaság centrum háttérgazdasága – már ekkor erőteljes függésbe került a világgazdaságtól, nem utolsósorban az aszinkron export-import szerkezetből következően.

2. A múlt században pedig a centrumbeli tőke expanziójának volt lényegében az előzőhöz hasonló hatása, kiegészülve azokkal a következményekkel, amelyek monopolhelyzetükből adódtak (a belső függőségi viszonyok átrendeződtek, a gazdaság és politika összefonódott, de nem integrálódtak az érdekek, még az azonos tulajdoni pozíciók esetében sem). Ez a folyamat logikus következménye volt annak a gazdasági nyitásnak, amely a függetlenné vált államokat jellemezte. A politikai függetlenség nyitotta meg a kaput a gazdasági függőséghez.

A múlt század elején függetlenné vált államok a világgazdaság független tényezői kívántak lenni. A liberális erők győzelmével együtt a „szabadverseny” is teret kapott, csak hogy ennek (a korábbi „védelemet” felváltva) a belső piac teljes kiszolgáltatottsága lett a következménye. A beáramló importtermékek elzárták az autochton fejlődés elől a lehetőségeket, majd pedig – ahogy az állam külföldi hitelekkel megteremtette az exporthoz elengedhetetlenül szükséges infrastruktúrát – a közvetlen tőkebefektetéseknek sem volt már akadálya. A pénzügyi függőség és a piaci függőség tulajdonosi függőséghez is vezetett, ez aztán ismét piaci függőséget szült. A külföldről származó tőkeberuházások azonban a gazdasági szerkezet eltorzítását „eredményezték”, újfent „csak” bebiztosítva ezzel a latin-amerikai térség világgazdasági kiszolgáltatottságát.

Az 1929/33-as világgazdasági válság a latin-amerikai gazdaságokban is fordulatot – „gazdaságpolitikai forradalmat” – hozott. Latin-Amerika – többek között felmérve világgazdasági kiszolgáltatottságának következményeit – ezt mérsékelendő, az önálló gazdaság alapjainak lerakása végett, importhelyettesítő iparosításba fogott. Csak hogy éppen az importhelyettesítő iparosítás tette még inkább kiszolgáltatottá a latin-amerikai gazdaságot, egyrészt a külföldi pénzügyi forrásokra való ráutaltsága, másrészt a túlméretezett és végtermék-centrikus iparosítás importvonzatai miatt. A nacionalista indíttatású „befelé forduló” gazdaságfejlesztés kifulladásra sodorta a latin-amerikai gazdaságot. A válságot azonban csak időlegesen oldották meg, mégpedig nem utolsósorban éppen .azzal, hogy a zsákutcába jutott importhelyettesítésnek biztosítottak új feltételeket a továbbéléshez, és ezzel a latin-amerikai gazdaság kívánatos világgazdasági illeszkedését is megnehezítették.

Végül is ugyanígy zsákutcába jutott az agrárgazdaság is. Az agrárgazdaság „rákfeneje” a latifundium-minifundium kettőssége.^[11] Az agrárszektorra ható minden konjunkturális vagy éppen intézményi hatás megerősítette ezt a korszerűtlen, fejlődést gátló szerkezetet. Így volt ez az ültetvényes gazdálkodás elterjedésekor, a múlt században az egyházi birtokokkal szembeni fellépés „mellékhatásaként”, az indián közösségek újbóli visszaszorításakor, vagy az 1929/33-as világgazdasági válsággal együttjáró agrárválság idején, a prekaptalista munkaviszonyok anakronisztikus reneszánszokor. A 60-as évek agrárreform-hulláma is csak igen időleges konjunktúraélenkítő hatású eredményt hozott: a farmgazdálkodás erőteljes elterjedése hiú reménynek bizonyult, főként a gazdaság szerkezeti kötődéseinek változatlansága, a korlátozottan működő földpiac, az agrárrolló, a hitelpiaci fejletlensége miatt. Aligha lehet kétségszerű, az agrárreformok nem tették kevésbé aktuálissá a mezőgazdaság korszerűsítési kényszerét.

TÚLÉLÉS ÉS HASZONSZERZÉS, AVAGY HOGYAN LEHET NEMTŐKÉS MÓDON GAZDÁLKODNI...?

A latin-amerikai gazdasági rendszer hierarchikus szerkezetű. A rendszer számos gazdasági szereplője nem a rendszer általános működési feltételeinek

megfelelően szervezi saját tevékenységét, legfeljebb a tőle egy fokkal feljebb álló, illetve a hatalmi pozícióban levő „üzleti partner” által megszabott feltételekhez igazodik. Ez „mindössze” annyit jelent, hogy a meghatározó tőkés viszonyok ellenére a „gazdálkodók” jelentős hányada nem a tőkés gazdálkodás normái szerint működik.

Az árutermelés sem vált teljesen általánossá, széles körű a naturálgazdálkodás. A kisárutermelők számottevő hányada ugyan viszonylag rendszeresen termel árut, de tökefelhalmozásra már nem telik, nem utolsósorban azért, mert függőségi helyzetéből következően rendszeresen jövedelemvesztéses éri. Gyakorlatilag csaknem általánossá mondható, hogy a ráfordítás-haszon összefüggés az üzleti döntésekben vagy kényszerűségből, vagy egyéb megfontolásból figyelmen kívül marad. Ugyanis teljesen más gazdálkodási normái vannak a részben monopolhelyzetben levő állami vállalatoknak, amelyek állami preferenciák és költségvetési elosztási-elvonási rendszerben gazdálkodhatnak, meglehetősen nagyvonalúan, vagy az alárendelt pozícióban levő kisüzemeknek, amelyek többnyire csak vegetálnak. Az agrárgazdaság még inkább terhelt mindezzel. De ugyancsak a latin-amerikai gazdasági rendszer ellentmondásának fogható fel az is, hogy számosan a befektetések szinte azonnali megtérülését várva a mielőbbi meggazdagodás reményében szervezik üzleti tevékenységüket, hogy aztán meggazdagodva kivonuljanak a gazdaságból (akár úgy is, hogy kimenekítik a tőkét az országból).

Mindennek igen szemléletes megnyilvánulása és következménye a nemzeti piac integráltságának hiánya, a piaci mechanizmusok korlátozott érvényesülése. Természetesen a piaci dezintegráltság és a tőkés gazdasági normák korlátozott érvényesülése között kölcsönhatás található. A fejletlen hitelpiac, a gazdaság zártsága és monopolisztikus (oligopolisztikus) viszonyai, a túlzott állami intervenciók egyaránt eltorzítják a piacot.

A mezőgazdaságban és az iparban olyan, mintegy analóg rendszerek alakultak ki, amelyek a piaci dezintegráltságot, a piac „kvázi” piackénti működését (persze mutatis mutandis) megszabják (és rendszeresen újra is termelik).

Az agrárgazdaság latifundista-minifundista szerkezete nemcsak a szélsőséges, igen koncentrált birtokmegosztást jelenti, hanem a gazdálkodási normák különbözőségét és a (gazdasági, de gazdaságon kívüli) függőségi kapcsolatokat is megeremti. A modern, nagyüzemi gazdálkodást folytató birtokok – bár csaknem minden birtokkategóriára jut néhány ilyen, kivéve a törpebirtokokat – nem tudtak áttörést végrehajtani sem a nem gazdasági függőségi kapcsolatok kirekesztésében, sem a technikai modernizációban. (Még a legutóbbi – eddig egyetlen – agrárreform-hullám, illetve a külföldi tőke által vezérelt „agribusiness-programok” sem hoztak a mezőgazdaság arculatát alapvetően átforgató eredményeket.)

Tulajdonképpen a mezőgazdasági struktúrát felidéző képződmény jött létre az iparban is, a „szervetlen” iparosodás következtében: az igen széles – marginalizálódott – kisüzemi hálózat fölött a nagyüzemek sora helyezkedik el, nyomasztó súllyal. Az – egyébként igen fontos, dinamizáló szerepre alkalmas – középzemek ebben a „harapófogóban” helyezkednek el, ebbéli szerepükben korlátozva. Ennek a szerkezetnek a következménye az is, hogy a gazdaság, a piac kettőssége újratermelődik. A kisüzemek és a – „piaci helyzetük” szerint velük rokonító – informális szektor rendszeres impulzusokat kapnak fennmaradásukhoz, sőt megerősödésükhez.

A monopolisztikus és a prekapitalista viszonyokkal átszőtt függőségi kapcsolatok eltorzítják Latin-Amerika piaci viszonyait. A nem piacra termelő, önelátó szektor és az informális szektor kiterjedtsége bizonyítja, hogy a piaci integráció nem fejeződött be. Dezintegrációs hatása van annak is, ahogyan Latin-Amerika integrálódik a világgazdaságba. Ezt a dezintegrált struktúrát sajátos, export- és importenklávék „integrálják” – függőségi viszonyokon keresztül – a világgazdaságba. A piac lényegében „kvázi piacként” működik.

Modellváltások és gazdasági ciklusok

Az előző rész rövid áttekintését a latin-amerikai gazdaság szerkezetéről az teszi teljesebbé, ha áttekintjük a konjunktúra alakulását. Természetesen mindezt témánk, illetve a mai gazdasági helyzet megértése szempontjából kell elvégeznünk. Az látszik célszerűnek, ha időhatárként a napjainkra jellemző gazdasági modell történeti érvényességi időtartamát vesszük alapul. Latin-Amerika a modellváltás korát éli: a befelé forduló és a kifelé forduló gazdasági modell határán áll. A befelé forduló gazdasági modell az 1929/33-as világgazdasági válságot követően váltotta fel Latin-Amerikában a múlt század során kiépült kifelé forduló gazdasági modellt, ezért indokolt az elmúlt, mintegy 60 év áttekintése.

AZ 1929/33-AS VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A NYITOTT GAZDASÁG LATIN-AMERIKAI MODELLJÉNEK CSÓDJE

A latin-amerikai országok gazdasági fejlődésében döntő szerepük volt a világpiacon kapcsolatoknak. Latin-Amerika világgazdasági kötődése a múlt században igen szoros, intenzív és a korábbihoz képest több ágúvá vált. Tulajdonképpen „gazdasági gyarmatként” kapcsolódott a világgazdasághoz, illetve Európához mint centrumhoz.

Az I. világháború és a háborút követő válság, illetve protekcionizmus természetesen szűkítette a világgazdasági kapcsolatokat. Különösen érzékenyen érintette Latin-Amerika helyzetét a viszonylagos európai befelé fordulás, mindenekelött az importlehetőségek mérséklődését viselte nehezen. A monokultúrás export visszaszorulása csak azért okozott gondot, mert – némi fizikrta szemléleti alapállást felidézve – a bevételek csökkenése miatt egyre kevesebb jutott importra. A latin-amerikai országok, hogy meg tudják finanszírozni – az importhelyettesítés felé tolódo – gazdaságfejlesztési programjaikat, a csökkenő exportbevételek pótlására külföldi hiteleket vettek igénybe. Latin-Amerika egyre aktívabb szereplő lett az USA kölcsöntőke-piacán mint hitelfelvevő. A beáramló tőke azonban nem eredményezett olyan fellendülést, amely ne tette volna szükségessé újabb és újabb hitelek felvételét. Mivel az európai piaci protekcionizmus nem enyhült, az exportbevételek tartósan elmaradtak, így Latin-Amerika beleesett az adósságcspadába. Ajtaja az 1929/33-as válsággal be is csapódott. A latin-amerikai országok 1931-től sorra fizetéképteleenné váltak, és ezzel kezdetét vette az „első” adósságválság. Végül is az adósságválság megoldását csak a II. világháborús konjunktúra hozta meg.^[12]

Az 1929/33-as világgazdasági válság a latin-amerikai exportágazatokat túltermelési válságba rántotta. A többi termelési ágazat válsága már az exportágazatok válságának volt a következménye. A válság igen intenzív volt. Az ipari termelés 1929 és 1933 között 39%-kal csökkent (1925-29 átlagához képest 25%-kal), a mezőgazdasági termelés 1931-ig nőtt, majd erről a szintről – 1933-ig – 5,4%-kal esett (de 1925-29 átlagához viszonyítva 6%-kal nőtt). Az egyoldalú exportszerkezet következtében Latin-Amerika külkereskedelmi forgalma erőteljesen, 1929-1933 között 69%-kal csökkent [Ciepielewski et al. (1974): 288-298, 303].

A világgazdasági válság, a felvevőpiacok szűkülése következtében csökkentek az exportbevételek, kimerültek a tőkeimport-források, így a külső forrásokra építő gazdaságfejlesztési koncepció, a múlt század óta követett „kifelé forduló gazdaságpolitika” csődbe jutott. Ugyanakkor a gazdasági válság hatására Latin-Amerikában kiéleződtek a társadalmi ellentmondások, és több országban megingott a „hagyományos” politikai hatalom. A társadalmi mozgások felszínre hoztak egy sajátos politikai képződményt, a horizontális szerveződésű „populista” pártot. A „populista” pártok kettős szorításban alakították ki politikai platformjukat: mind az erősödő munkásmozgalom, mind pedig a külföldi tőke semlegesítését tekintették fő céljuknak. Mindezek hatására a hatalom régióiban is változásokra került sor. Nem egy országban az exportban érdekelt latifundista oligarchia kénytelen volt megosztani a hatalmat a protekcionizmusban érdekelt nemzeti burzsoáziával, míg más országokban a reakciós társadalmi erőkre támaszkodva, konzervatív kormányzati, esetleg diktatórikus rendszerek jöttek létre, illetve erősödtek meg.

A gazdasági, társadalmi válságra a latin-amerikai országok különféleképpen reagáltak. A kevésbé fejlett – elsősorban a középamerikai – országokban a válság következményeként a politikai hatalom és a gazdasági szerkezet „archaizálódása” és a függőség egyidejű erősödése figyelhető meg. A leglényege-

sebb változást az exportszektor válsága, pontosabban a bevételek csökkenése hozta magával. A – főleg kis- és középbirtokos – termelők jelentősen eladósodtak, és mivel adósságaikat nem tudták törleszteni, (föld-)tulajdonaikat a külföldi tőke felvásárolta. A nincstelenné váltak közül csak kevesen kaptak munkát az ültetvényeken (ott is inkább csak idénymunkához jutottak). A teljes marginalizálódás „kivédésére” csak ritkán, esetenként nyílt lehetőségük azzal, hogy parcellát bérelhettek (vagy önkényesen földet foglaltak); végül is egyre nagyobb teret nyert a naturálgazdálkodás. A „másik póluson” az ültetvényes gazdaság megerősödése és az exportorientáció fenntartása volt a jellemző. Az instabilitás állandósult, annál is inkább, mert ezek az országok csak a második világháború után tértek rá az importhelyettesítő iparfejlesztésre, akkor is meglehetősen mérsékelt tempóban.

A fejlettebb országok (Argentína, Brazília, Chile, Mexikó, Uruguay, Kolumbia) az addigi „kifelé fordulás” helyett belső piacra alapozott fejlesztésre tértek át. A „befelé fordulás” nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi, sőt a kulturális életben is éreztette hatását. Az új gazdaságpolitikai korszak politikai, társadalmi előfeltételeként általában megváltozott a hatalom szerkezete is. De nézzük csak a válság, a „befelé fordulás” néhány gazdaságtörténeti jellegzetességét!

Az exportra termelő mezőgazdaságot különösen érzékenyen érintette a világgazdasági válság. A rohamos áresés megállítása végett több országban gemmissitették a termést (ennek „klasszikus” példája a brazil kávé tengerbe öntése vagy elégetése; 1931 – 1933 között 26 millió zsák kávé gemmissitették meg, ez egyenlő volt a világ egyévi kávéfelhasználásával). Argentínában, abban az országban, amelyik az előző időszak európai agrárkonjunktúráját eredményesen ki tudta használni (sőt!), a válság különösen mély volt. A mezőgazdasági összjövedelem 1929-től 1932-ig 41%-kal csökkent. Az argentin mezőgazdaság nem is tudta hosszú ideig – szinte napjainkig – megtalálni a válságból kivezető utat, nem volt képes korábbi jövedelemtermelő képességét visszazerezni. A többi fő agrárexportőr országban azonban ez a tendencia a válság végeztével legalább megállt és stagnált, vagy még inkább megfordult, és emelkedni kezdett a jövedelem [Ciepielewski et al. (1974): 300-301].

A fejlettebb latin-amerikai országokra is jellemző, hogy a mezőgazdasági differenciálódás a válság hatására felgyorsult: sokan teljesen elszegényedtek. Az extenzív mezőgazdaság egyre kevésbé tudta kielégíteni a belső szükségleteket. Az egyensúly felborulását jól mutatja az is, hogy a mezőgazdaság egy főre jutó termelése még 1968-ban sem érte el az 1934, 1938-as szintet, három százalékponttal elmaradt tőle [Kollár (1981): 464].

A mezőgazdaság „hanyatlási folyamatát” a technikailag alacsony színvonalú extenzív gazdálkodás erősödése, az új impulzusokkal megtámogatott prekapitalista viszonyok fennmaradása, sőt kiszélesedése, a parasztgazdaságok állandóan romló helyzete, az ártermelés visszaszorulása és az önellátó tendencia újraéledése jelzi. A termelés modernizálására – kellő motiváció híján – csak igen kivételesen tettek kísérletet, az is nagyon zsenge eredményt hozott.

Felgyorsult az „urbanizációs” folyamat, ez azonban sajátos jelleget öltött, mivel a városi népesség növekedése és a foglalkoztatási lehetőségek bővülése között növekvő szakadék nyílt. A stagnáló és feszültségekkel teli mezőgazdaságból ugyanis igen sok család menekült el annak reményében, hogy az ipar fejlődése jobb megélhetési körülményeket biztosít számukra. Az ipar azonban – elégtelen fejlődése miatt – a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőnek csupán kis részét tudta „felszívni”, annál is inkább, mert volt bőven ipari munkaerő-tartalék, ugyanis a válság hatására egyébként is mintegy 50%-kal felshőkött a munkanélküliek száma. Így végül is megnövekedett a városi munkanélküliség, gyarapodtak a városok körül a nyomornegyedek, a nyomortelepek. De nemcsak a belső vándorlásnak, hanem a bevándorlásnak is nagy szerepe volt abban, hogy 1940 után végképp állandósuljon a munkaerőpiaci egyensúlytalanság. Ettől kezdve a foglalkoztatottak számának növekedése elmaradt a népességnek – egyébként is – megugró növekedési ütemétől [Ramos (1974): 28]. A szociális problémákon kívül a munkanélküliek tartalékserege végső soron magát az ipari fejlődést is fékezte, hiszen az olcsó munkaerő nem, vagy alig serkentette a technikai haladást.

A harmincas években az import jelentősen megrágt, ráadásul a stagnáló mezőgazdasági termelés miatt az import volumene is megnőtt, ugyanakkor az exportárak csökkentek, így a tökehiány egyre nagyobb és aggasztóbb méreteket öltött. Ennek felismerése a latin-amerikai gazdasági gondolkodásban olyan nézetek kialakulásához vezetett, hogy az államnak kell gondoskodnia a hiányzó termelési tényezők pótlásáról, ezért fokozottan be kell avatkoznia a gazdasági életbe, másrészt védenie is kell a fejlődő ipart. Tehát olyan modellt kívántak kiépíteni, amely biztosítja a fejlődési forrásokat. Ellátja a belső piacot azokkal a termékekkel, amelyeket korábban importáltak, de védi a gazdaságot a külső negatív hatásoktól, és reményt ad a gazdasági függetlenségre. Segíti az alapágazatok kifejlését. Kezelhetővé, elviselhetővé teszi a szociális gondokat, mérsékli a társadalmi, gazdasági feszültségeket.

Gazdaságpolitikai rendszerük kialakítását és működtetését a keynesi tételek „adaptációjára” alapozták, ugyanis a „befelé forduló” gazdaságfejlesztéshez, a vele együttjáró egyensúlytalanságok felszámolásának gazdaságpolitikai kezeléséhez a keynesi gazdaságfilozófia megfelelő, stabil elvi támaszt biztosított.

A „BEFELÉ FORDULÓ” GAZDASÁGI MODELL VÁLSÁGA ÉS ... FORRADALOM VAGY REFORM

Az ötvenes évek gazdasági fejlődésének legfontosabb tanulsága az, hogy a latin-amerikai nemzetgazdaságok világgazdasági kiszolgáltatottsága, az importhelyettesítő iparosításra alapozó „befelé forduló gazdaságpolitika” ellenére is fennmaradt. Világossá vált, hogy a latin-amerikai gazdaság nemcsak a világpiactól, hanem az észak-amerikai gazdasági konjunktúrától is igen erőteljesen függ, nem utolsósorban azért, mert az iparosítás nem változtatta meg a exportstruktúráját, a térség világpiacon pozícióját.

A gazdaság krónikus belső egyensúlytalansága kiélezte a társadalmi feszültségeket. A gazdasági, társadalmi feszültségek politikai robbanással fenyegettek, így nem tűrt halasztást a társadalmi viszonyok konszolidálása, mindenekelőtt a gazdasági helyzet stabilizálása. Az is kiderült, hogy az állami intervenció addigi eszközeire, mechanizmusára és a gazdasági automatizmusokra immár nem elégséges hagyatkozni. Természetesen az, hogy mit kell tenni a válság feloldása végett, nem volt egyértelmű. Széles körű vitában próbálták megkeresni a válságból kivezető utat. A gazdaságfejlesztési stratégia alternatíváinak kijelölése nem nélkülözött politikai motivációkat sem.

Latin-Amerikától sohasem volt idegen a halogató, döntéseket elodázó politikálgatás. Az 1950-es évek végén azonban megváltozott a helyzet: a tét nélküli vitázgatás lehetőségét erősen megkérdőjelezte a kubai forradalom, amely a század eleji mexikói forradalomhoz hasonló hatást váltott ki Latin-Amerikában. Bizonyossá vált: a társadalmi-gazdasági válság fejlődési alternatívák előtt nyitotta meg az utat Latin-Amerikában.

A FORRADALMI ALTERNATÍVA DILEMMÁJA: ELÉG-E A FORMÁCIÓVÁLTÁS A PERIFÉRIZÁLÓDÁS MEGAKADÁLYOZÁSÁHOZ?

A latin-amerikai fejlődés bővelkedik fejlődési változatokban. Az 1960-as évek latin-amerikai folyamatainak egyik legkritikusabb tényezője az igen sokféle indulatot keltő kubai forradalom. Mint ahogy az 1970-ben, választások útján hatalomra került baloldali Népi Egység kormányzása Chilében, majd 1973-as megbotátása sem kevésbé volt szélsőséges vitákot mentes.

A legjellegzetesebb alternatív (forradalmi) modelleknek sommás bemutatására sincs mód. Röviden csak az „alapmodellre” a kubai forradalomra térünk ki, hogy rámutassunk: egyrészt a kubai forradalom (legalábbis kezdeti szakaszában hozott) intézkedéseiben is felfedezhetők a latin-amerikai fejlesztési, stabilizációs stratégia elemei, másrészt ő maga is hatott Latin-Amerikára.

A kubai forradalom 1959. január x-jei győzelme után rögtön megkezdődött a társadalom polarizációja. Először a Batista korábbi polgári ellenzékét képviselő kormány és a Felkelő Hadsereg között keletkeztek hatalmi nézeteltérések, amelyek igen gyorsan szakításhoz, és a Fidel Castro által vezetett új kormány megalakításához vezettek. Az 1959. május 17-én meghirdetett agrárreform már nem csak a kubai társadalom polarizációját „eredményezte”, hanem elindította az USA és Kuba közötti konfrontációt, amely – mint ismeretes – kiváltotta az USA Kuba-ellenes embargóját.

A Fidel Castro irányította kormány gazdaságpolitikái alapvetései kezdetben teljesen illeszkedtek a latin-amerikai gazdaságfejlesztési elképzeléshez, sőt bizonyos visszahatás is felfedezhető. A kubai intézkedések hatása az 1960-as évek elejének konkrét latin-amerikai fejlesztési programjaiban is (nevezetesen a Kennedy elnök nevével is fémjelzett *Szövetség a Haladásért Programban*) megmutatkozik. A kubai fejlesztési célok meglehetősen általánosak voltak. Az agrárreform, a hazai természeti kincsek kiaknázására települő importhelyettesítő iparosodás, a külkereskedelmi függőség lazítása (az USA-tól való kereskedelmi függőség megszüntetése, a „minden országgal való kereskedelem” szervező elvkénti megfogalmazása), a kubai társadalom szociális problémáinak megoldása (az egészségügyi és oktatási rendszer fejlesztése, a lakásgondok enyhítése, a munkanélküliség felszámolása) szerepelt elképzeléseikben. Sőt, az állam fokozott gazdasági szerepvállalásának a tervezési rendszerben való intézményesítése sem idegen a latin-amerikai folyamatoktól. A tervezés

„rendszerbe állítása” (1961) azonban végül is vízvázalstónak bizonyult, ez már a latin-amerikai és a kubai folyamatok eltérő Irányát is egyértelművé tette, ugyanis a kubai tervgazdálkodás a szovjet gazdaságirányítási modell mechanikus átvételével a centralizált, a szabad piacot tagadó „államszocialista” gazdasági rendszer intézményes fordulatához vezetett.

A latin-amerikai és a kubai folyamatok eltérő tendenciájának markánsá válásáig a következői „rendszerátváltoztató” intézkedések szabták meg a kubai forradalom modernizációs stratégiájának alapjait:

1. Első agrárreform (1959): lényegét a földbirtok nagyságának maximalizálásával a latifundiumrendszer felszámolása, a cukorgazdaság és cukoripar tulajdonosi összefonódásának felszámolása, a bérleti rendszer megszüntetése, állami gazdaságok szervezése az agrárreform célja.

Az agrárreformnak, illetve a hozzá kapcsolódó törvényeknek „büntető” és „premlizáló funkciója” is volt: a forradalmi fegyveres harcot támogatók kedvezményes elbánásban részesülhettek, míg a forradalommal tettekkel szembefordulók földjét elkobozták. Az agrárreformtörvény legradikálisabb intézkedésének az bizonyult, hogy kizárta a külföldiek földtulajdoni jogosultságát, már ami a nagybirtokot illeti. Ezzel indult el az a társadalmi és nemzetközi polarizáció, amely a kubai forradalmat az elé a dilemma elé állította, hogy radikalizálódik vagy (a latin-amerikai környezethez illeszkedve), „mexikanizálódik”. Kuba az előzőt választotta, s ennek megfelelően alakultak ki a következő állomások:

2. A külföldi és a hazai nagytőke tulajdonának államosítása (1960. október), miután már korábban fokozatosan állami kezelésbe vonták őket.

3. 1961 áprilisa: kiépült a (túl)centralizált állami gazdaságirányítás intézményrendszere.

A kubai forradalom a gazdaság modernizálását a tulajdonviszonyok (termelési viszonyok) átalakításának függvényévé tette, sőt szinte azzal azonosította. A (szinte) kizárólagos állami tulajdon a következő intézkedésekkel jött létre: a) 1963 októberében meghirdették a második agrárreformot, amely a korábbi 402 hektáros földbirtokmaximumot 67 hektárra mérsékelte (így a föld 70%-a állami tulajdonba került). A második agrárreform a „szocialista nagyüzemek” szervezésének is új kereteket kölcsönzött, így gyakorlatilag megszűnt a magántulajdonban levő föld magángazdasági hasznosításának lehetősége is; c) 1968-ban az ún. forradalmi offenzíva keretében felszámolták a magánkiskereskedelmi hálózatot.

Ez a vázlat természetesen csak bizonyos jelzőköveket sorolt fel. Ennél talán még fontosabb lenne, ha e fordulópontok motivációit is áttekinthetnénk. Teljességre még egy terjedelmesebb munka sem törekedhetne, de azért egy-két mozzanatra kitérve talán a „mögöttes” folyamatok is némi megvilágítást kaphatnak.

A nemzetközi körülmények a kubai forradalom fejlődésében meghatározó szerepet játszottak. A kubai forradalom dinamikáját jelentősen befolyásolta a Kuba és az USA közötti kapcsolatok elhidegülése, a retorziós intézkedések és ellenintézkedések szakítási vivő eszkalációja. Nagyon hamar világossá vált, hogy a kubai forradalom a „két világrendszer” ütközőpontjává vált, sorsa a stratégiai szempontok függvénye lett. Olyan helyzet alakult ki, hogy Kubának rá kellett jönnie: a két rendszerre osztott világban „harmadik utasként” nem politizálhat, választania kell. Elképzelései elválasztották az amerikai érdekektől, a forradalom dinamikája a szovjet érdekszférába vitte Kubát (bár ehhez hozzá kell tenni, hogy voltak időszakok, mint pl. az 1962-es rakétaválságot követő évek, amikor meglehetősen hűvösek voltak a Szovjetunió és Kuba közötti kapcsolatok). Az USA latin-amerikai politikája a kubai forradalom nyilvánvaló radikalizálódását követően rögtön „kétarcúvá” vált: egyrészt felismerte, hogy Latin-Amerikában társadalmi-gazdasági reformra van szükség, s szorgalmazta is az ilyen lépések megtételét, másrészt rögtön kétségelenné tette, hogy mindent elkövet azért, hogy „második Kuba” ne születhesse Latin-Amerikában.

Ezzel párhuzamosan Kubában sajátos változások mentek végbe: a formációváltás (az államosítás) öncélúvá vált, mint a társadalmi haladás abszolútizált kritériuma jelent meg. A gazdaság fejletlensége, egyensúlyi problémái kizárólagosan a kapitalizmus és az USA-tól való függőség megnyilvánulásaként szerepeltek a kubai politikai gondolkodásban, tehát úgy vélték, hogy a kapitalizmus és a vele egyenértékű függőség és piac megszüntetése meghozza az igazi fejlődést. Ehhez modellként a szovjet iparosítási és gazdaságirányítási rendszer szolgált (meglehetősen egyszerűsített és szélsőséges változatában). Ennek további taglalása azonban már meghaladná a tanulmány kereteit, csupán egy-két tanulság megfogalmazása erejéig időzünk még e kérdéskörnél.

Milyen tanulságok adódnak a forradalmi alternatívák (a kubai forradalom, chilei hatalmi fordulatok) történetéből, amelyek egyébként igen szemléletesen jelzik a latin-amerikai társadalmi folyamatok – legalábbis a 70-es évek végéig – forradalmakkal s ellenforradalmakkal – jellemezhető ciklusait, illetve ciklusváltásait? A választ latin-amerikai kontextusban érdemes keresni.

A latin-amerikai társadalmak „elmaradottság-tudata” az egész XX. századi történelem végigvonul. „Elmaradottság-tudatukat” igazában két elem tartja fenn: egyrészt gazdaságuk külső függősége (és hosszú időn át politikai motivációjú) kiszolgáltatottsága, másrészt a gazdaság fejletlensége és a szociális kérdések megoldatlansága. A kubai forradalom győzelmében és a chilei Népi Egység választási győzelmében az „elmaradottság-tudat” kétségelennül meghatározó szerepet kapott. Az új hatalomtól, a „rendszerátváltástól” azt remélték, hogy országaik „elmaradottságát” gyorsan fel tudják számolni, a periférizálódási folyamatot meg tudják fordítani. Élt bennük az a hit (illúzió), hogy magával a tulajdonviszonyok radikalizálásával megváltoztatásával pótlólagos gazdasági források vonhatók be a gazdasági folyamatokba. Sőt, mivel a szocialista társadalmat eleve magasabb rendűnek ítélték, úgy gondolták, elégséges ez a „rendszerátváltás”, a gazdaság majd fejlődik, ha igazodik az új termelési viszonyokhoz. Ebből adódott, hogy mindkét országban gyakran háttérbe szorult a gazdasági racionalitás, és ehelyett a hatalmi szempontok uralkodtak el. Ezt a torzulást erősítette a kétpólusú világrendszer is, mint ahogy a történéseket magukat is jelentősen befolyásolta. Jóllehet a chilei politikai vezetést – okulás a kubai tapasztalatokból – mérsékelt politikai magatartás, az alkotmányosság betartásának szándéka jellemezte, de nem volt mindig képes a Népi Egység politikai alapállását meghaladó spontán folyamatokat kordában tartani, és még kevésbé tudta a töke „nemzetközi szolidaritásának” destabilizáló következményeit kivédeni.

Természetesen a kubai és a chilei folyamatok nem azonosan mentek végbe, mégis összevethetőek. Chile nem is kapott elég időt arra, hogy megoldja problémáit, de fejlődésének voltak olyan mozzanatai, amelyek voltaképpen illeszkedtek a kubai tendenciákhoz. A chilei kísérletre ma is egyértelmű rokonszenvvel gondolnak a latin-amerikaiak, jóllehet a latin-amerikai reményeket Chile nem váltotta be.

A gazdasági erőforrások korlátozottsága, a gazdaság nem megfelelő kezelése, a világgazdaság progresszív áramlataiból való – különböző méretű – kirekesztettség együtt vezetett mindkét országban a periférizálódás újratermelődéséhez, legfeljebb csak a világgazdaságon belüli strukturális pozíciók voltak másfajta. A következmény végül is ugyanaz: gazdasági veszteségek a nemzetközi gazdasági kapcsolatban, erős függőség és eltérés a világgazdasági konjunktúráról, eladósodás, monokultúrák export és a fejlesztési források importja. Mindezek a gazdasági irracionális és a hatalmi szempontok egyoldalúságának terhére is írhatók. Így a szociális problémák megoldásában nem sikerült az elképzelések szerint előre lépniük.

Kuba alternatívát kínált a latin-amerikai szegénység felszámoló lasara. Mint ismeretes, a latin-amerikai szociális problémák „kezelése” a politikai csatározások kedvelt „kabinetkérdése” (hogy másra ne is utaljék: a populista politika központi „fogása” a szociális demagógia), de igazi eredményt sehol sem tudtak felmutatni. A kubai forradalom első intézkedései viszont (földreform, szociális intézkedések, a munkanélküliség felszámolására tett lépések stb.) olyan eredmények voltak, amelyek Latin-Amerika-szerte Kuba mellé állították a társadalmak széles rétegeit. A kubai gazdaságfejlesztési lépések, szociális intézkedések azonban a korlátozott források és igen kedvezőtlen nemzetközi feltételek, s nem utolsósorban vitatható és „ciklikus” gazdaságpolitikai lépések következtében rövidebb-hosszabb távon gazdasági feszültségeket is teremtettek. Ennek végül az lett a következménye, hogy az „egyenlőség! eszméhez” csak alacsony ellátottsági szint tartozott.

Mint ahogy ellentmondásos volt az is, hogy Kuba tört ki először véglegesen az amerikai „szavazógépezetből”. Vállalta az ezt követő amerikai embargó súlyos következményeit, és emiatt nemcsak gazdasági károkat szenvedett el. Talán még hangsúlyosabban esik latba a kubai forradalom latin-amerikai megítélésekor, hogy ezzel vette kezdetét Kuba kirekesztődése a latin-amerikai közösségből, másrészt ennek hatására „merekedett meg” és vált monolitikussá a politikai rendszer. Az a Kuba, amelynek kezdeti forradalmi intézkedéseit még gazdasági programok is felidéztek Latin-Amerikában, sőt lépéseit latin-amerikai fejlődési alternatívaként érték szállításba, magára maradtan keresi ma az utat, hogyan tud a megváltozott világgazdasági, nemzetközi politikai körülményekhez igazodni.

REFORMOK A GAZDASÁGBAN

A latin-amerikai politikai hatalom, nem utolsósorban a kubai forradalom intézkedéseit követő latin-amerikai társadalmi reakálás következtében, nem térhetett ki a gazdasági szerkezeti és intézményi feltételek megváltoztatása elől. Céljuk nemcsak a társadalmi feszültségek levezetése volt, hanem természetesen a töke értékesülése jobb feltételeinek megteremtése is szándékukban állt. Az állam, mint kollektív tőkés intézmény játszott ebben fő szerepet, hiszen az is ki derült, hogy a magántőke ereje és lehetőségei nem elégségesek a problémák megoldására. Az állam – bár hagyományos gazdasági beavatkozási eszközeit egyre intenzívebben alkalmazta, hogy leküzdje a növekvő feszültségeket – nem tudta felszámolni a válságot. A tervezés (mint integrált intervenció eszköz) sem hozott eredményt, ezért végképp elkerülhetlenné vált bizonyos társadalmi-gazdasági reformok meghirdetése. Elfogadva a strukturalista koncepciót, Latin-Amerika (a piacbővítést is biztosító) strukturális reformokban látta a stabilizációs és a modernizáció együttes megvalósításának biztosítékát. [13]

Természetesen nincs mód arra, hogy e tanulmányban részletesen bemutassam az összes válságmentesítő intézkedéseket, illetve modernizációs célú reformokat, inkább csak tendenciákat jelezve, az intézkedések jellegét érintem. A legfontosabbak a következők voltak:

1. Agrárreformok. A latin-amerikai országok többségében meghirdettek az 1960-as években agrárreformot. Az agrárreformok célja kétségtelenül a tőkés gazdasági viszonyok erősítése volt az agrárszektorban is, anélkül, hogy radikális támadást intéztek volna a földbirtoklás szerkezeete ellen, bár többnyire szabtak némi korlátot a latifundiumoknak, mivel általában maximalizálták a földbirtokokat. Ezek az agrárreformok azonban nem oldották meg a nincstelenek, a mezőgazdaság marginális rétegének gondjait. A fő stratégiai cél a farmergazdaságok „tulajdonviszonyi” megerősítése és modernizációja volt, ezért a reform főleg az 5-20 hektáron – egyre inkább tőkés módon – gazdálkodó birtokosoknak adott kedvezményeket. Végül is „jól jött” a latifundistáknak is, hiszen azok a földterületek kerültek a földbirtokrendezés hatálya alá, amelyeket a nagybirtokosok amúgy sem műveltek, s ráadásul még pótlólagos tőkéhez is jutottak, hiszen a földreform megváltással történt. E földreformok egy ideig elősegítették mindenképp a termelési eszközök piacának a bővülését, de a modern farmergazdálkodás elterjedése tőkehiány és technikai eszközök hiánya miatt hamar korlátokba ütközött.

2. Nemzetközi gazdasági integrációk szorgalmazása. Olyan integrációs szervezetek ^[14] alakítottak ki, amelyek elsősorban a forgalmi szféra adminisztratív és egyéb korlátait voltak hivatva lebontani, de a termelés és a fejlesztés integráció útján megoldható feladatait nem, vagy csak igen korlátozottan érintették. Ezek az integrációs szervezetek – a fejlett európai országok integrációinak (az EGK-nak, az EFTÁ-nak) mechanizmusait másolva – tulajdonképpen azt a célt is szolgálták, hogy a latin-amerikai gazdaságok fokozatosan lépjenek ki a protekcionista védettségből a nemzetközi verseny erőteljesebb viszonyai közé. Ezeknek az integrációs szervezeteknek a legmélyebb ellentmondása az volt, hogy úgy akarták a regionális integrációt kifejleszteni, hogy maguk a résztvevő nemzetgazdaságok belsőleg dezintegráltak voltak, így a nemzetközi integrációkat leginkább csak az expanzióra kész (nemzetközi) társaságok tudták kihasználni. Végül is a nemzetközi integrációk méginkább elmélyítették a nemzetgazdaságok belső egyenlőtlenségeit. Alighanem ez a magyarázata annak is, hogy a latin-amerikai integrációs szervezetek hosszú időn át inkább csak „fenntartó” jelleggel működtek, bár – ha szerény mértékben is, de kétségkívül – hozzájárultak a térségen belüli kereskedelem fejlődéséhez.

3. A külgazdasági szabályozók rendszerének változtatása a gazdasági nyitás jegyében. Az 1960-as évekig a latin-amerikai országok szigorú protekcionista gazdaságpolitikát folytattak. A kötött devizagazdálkodás, a vámrendszer, az adminisztratív kereskedelmi szabályozás, az importkorlátozás egyaránt a „befelé fordulást” biztosították. A hatvanas években azonban az importhelyettesítő iparosítás ellentmondásainak elmélyülése, a gazdaságok szerkezeti egyenlőtlenségei, s nem utolsósorban a fizetési mérleg fokozódó nehézségei arra készítettek a latin-amerikai országokat, hogy ezen a szigorú protekcionista rendszeren enyhítsenek, pontosabban új eszközökkel gazdagítsák. Az új eszközök a nem tradicionális cikkek exportját voltak hivatva ösztönözni. Az 1960-as évek második felétől kibontakozó világgazdasági folyamatok is elősegítették azt, hogy a latin-amerikai országok nem tradicionális cikkei is fokozottan külső piacra (amelyet nem utolsósorban a latin-amerikai regionális piac képviselt) találjanak. Ez nem azt jelentette, hogy a latin-amerikai országok ún. exportorientált, avagy „kifelé forduló” gazdaságfejlődési szakaszba jutottak volna, bár tradicionális, monoexportáló szerkezetüket tekintve amúgy is régóta „kifelé forduló” voltak, s ez volt (és ez ma is) a forrása számos gazdasági problémájuknak. Az exportösztönzés előtérbe kerülése mellett a latin-amerikai országok továbbra is alkalmaznak szigorú protekcionista, importkorlátozó intézkedéseket, érthetően ott, ahol a belső fejlődés még nem tette lehetővé a „kifelé fordulást”. Kétségtelen azonban, hogy ezek az exportserkentő intézkedések kedvező hatással voltak Latin-Amerika – pontosabban néhány ország – gazdaságfejlődésére, csak éppen nem hoztak radikális és tartós változást a nemzetközi munkamegosztás rendszerében, a világgazdaságban elfoglalt helyzetüket illetően.

4. A külföldi tőke beáramlásának szabályozása. A latin-amerikai országok a hatvanas évektől kezdve – egyénileg vagy kollektíve – egy sor olyan intézkedést hoztak, amelyek közvetlenül vagy közvetve szabályozták a külföldi tőke latin-amerikai beruházásait. Ezek között voltak olyanok, amelyek ágazati preferenciákat és korlátokat állítottak, vagy a profit visszautalását, az adózás rendjét szabályozták, de olyan is volt, amelyik a foglalkoztatott munkaerő nemzeti hovatartozása szerinti arányát rögzítette. Ezek az intézkedések nem szándékoztak kizárni a külföldi tőkét Latin-Amerikából, csak a hazai és a külföldi tőke érdekeit kísérelték meg egyeztetni, többnyire a hazait preferálva, és így kívánták ellensúlyozni az észak-amerikai társaságok nyomásztó fölényét. Tehát végül is a latin-amerikai országok arra törekedtek, hogy szabályozott keretek között minél több tőkéhez jussanak úgy, hogy – szavaikkal – „az egyoldalú függőség állapotából a kölcsönös függőség helyzetébe jussanak”. S mivel a politikai klíma is kedvezőbbé vált számukra (értsd: elmúlt a közvetlen forradalmi veszély, igaz, esetenként kíméletlen, fasisztoid diktatúrák hatalomra jutása révén), a hatvanas évek második felétől a külföldi társaságok már a termelési eszközök gyártása területén is aktivizáltak magukat, igaz ugyan, hogy a termelési vertikumnak csak egy-egy fázisára koncentráltak. Külföldi érdekeltségű cégek végtermékeket többnyire csak a tartós fogyasztási cikkek piacára állítottak elő Latin-Amerikában.

5. Egyéb reformok. Itt mindenképp az oktatási reformokat, mégpedig a szakipari képzés egyre szélesebb körű elterjesztését kell megemlíteni. S kezdnek megmutatkozni annak a jelei is, hogy felszámolják az oktatásban és a kutatásban is a tudományok nyomásztó súlyát, mondhatni kizárólagosságát.

GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS LATIN-AMERIKÁBAN – INTERMEZZÓVAL (1968-1980)

Az előzőekben említett „strukturális reformok” (agrárreformok, nemzetközi gazdasági integráció, a külgazdasági szabályozók rendszerének megváltoztatása, a külföldi tőke beáramlásának szabályozása és szorgalmazása, a társadalmi infrastruktúra fejlesztését célzó intézkedések) növekedési energiákat szabadítottak fel a latin-amerikai gazdaságban. Ezekon kívül a kedvező világgazdasági hatások is Latin-Amerika gyors gazdasági növekedését eredményezték. E kettős hatás következtében Latin-Amerika gazdasági növekedésének arculata 1968 után megváltozott. Latin-Amerika gazdasága új, dinamikus és expanzív növekedési szakaszba lépett. E növekedési szakasz tényezőit két csoportba rendezhetjük.

A gyors növekedést kiváltó tényezők egyik része konjunkturális jellegű volt. Latin-Amerika – a számára kedvező külkereskedelmi feltételek ^[15] következtében – pótlólagos pénzeszközökre és használati értékek halmazára tett szert. Felgyorsult a működőtőke-beáramlás. A 70-es évek elején a beáramló tőke viszonylag számottevően meghaladta a kiáramlót. Ezek a „kívülről származó” pótlólagos források tették lehetővé, hogy a növekvő belső megtakarításokkal együtt, a beruházásoknak Latin-Amerikában eddig ritkán tapasztalt expanziója bontakozzék ki.

A „strukturális reformok” korlátozott piacbővülést eredményeztek Latin-Amerikában. Mind az agrárreformok, mind az integrációs szervezetek elsősorban a termelési eszközök piacán váltottak ki keresletnövekedést, de végső soron hozzájárultak a tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet növekedéséhez is. Természetesen az állami intézkedések nemcsak a gazdasági rendszer szerény módosulásait eredményezték, hanem a konjunkturális tényezők kihasználását is elősegítették, így pl. a külgazdasági szabályozás módosításával, a külföldi tőke működési normáinak „rendezésével”.

Piaci szempontból ez a növekedési szakasz mindenképp a belső piac bővüléséből merítette impulzusait. A kedvező külkereskedelmi feltételek, valamint a nemzetközi monopoltőkés társaságok új beruházási politikája tették lehetővé, hogy a tőkés fejlődés ki tudta használni a piacbővülést. Tehát nemcsak konjunkturális és exogén tényezők, hanem az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kiéleződött társadalmi, gazdasági ellentmondásokra adott tőkés „válasz” is elősegítette a gyors gazdasági növekedést.

A gyors gazdasági növekedés azonban az 1974-1975-ös világgazdasági válságba ütközött. A gazdasági növekedés lefékeződött, és kiéleződtek azok az ellentmondások, amelyek már korábban is jellemzői voltak a latin-amerikai gazdaságoknak. Minderről azonban a latin-amerikai gazdaságok valójában nem vettek tudomást, pontosabban a világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodás stratégiáját helytelenül választották ki: az elégséges belső források nélküli, sőt eleve külső forrásokra alapozott növekedési expanziót szorgalmazták a szerkezeti korszerűsítés helyett.

Az 1970-es évek világgazdasági folyamatai közül közvetlenül mindenképp a világgazdasági árobbanás befolyásolta a latin-amerikai országok gazdasági fejlődését. Természetesen a világgazdasági árobbanás különbözőképpen érintette a latin-amerikai országokat. Az olajexportáló országok nemzetközi pozíciói ugyan jelentősen megerősödtek, de ezek az országok sem voltak képesek felszámolni gazdaságaik belső egyensúlyi zavarait. Az olajimportáló országok még inkább megérezték a világgazdasági válságot. Elsősorban a kontinens legfejlettebb országait (Brazíliát, Mexikót, Argentínát) rázta meg a válság.

A világgazdasági válság hatására néhány országban, 1974-1976 között, egy-egy ágazatra kiterjedő részleges válság alakult ki. Általános gazdasági válság nem volt, még Argentínában, Chilében, Peruban sem, pedig ezekben az országokban egy-két éven át a bruttó hazai termék egésze csökkent. Inkább „csak” a gazdasági növekedés 1974 utáni általános lelassulása és az egy főre jutó jövedelem szintjének stagnálása, néhol (Argentínában, Haitiben, Mexikóban, Panamában) visszaesése vált érzékelhetővé. Az 1974-1976-os válság egy-egy nemzetgazdasági ágazatra, a mezőgazdaságra, vagy a feldolgozó iparra, vagy a kitermelő iparra korlátozódott. Csak elvéve fordult elő, hogy egyidejűleg két ágazatban is lett volna mély válság. Az viszont előfordult, hogy egymást követő években, időben jól elkülönítve, voltak ágazatonkénti válságok. Egy-egy ágazat szerkezeti (részleges) válsága mélyítette el tehát az amúgyis egyensúlyi zavarokkal küszködő országok ellentmondásait.

A válság közvetlenül Latin-Amerikában (is) a fizetési mérleg zavaraira, illetve az árobbanásra vezethető vissza. Így – az egyébként is permanens –

infláció [CEPAL (1979): 8] felgyorsult, s a legtöbb latin-amerikai országban 1976-ban tetőzött. Ezzel magyarázható, hogy 1975-1976-ban megszaporoedtak a valutaleértékelések. 1975-ben Chile 29 alkalommal értékelte le valutáját. Brazília 14-szer, majd 1976-ban további 16 alkalommal. Uruguayban 20 leértékelés volt 1976-ban, s még az a Mexikó is, amelyik az ezt megelőző 22 évben nem nyúlt ehhez az eszközhöz, kénytelen volt tetemesen leértékelni valutáját.

A fizetési mérleg zavarai nyilván magukkal hozták a latin-amerikai országok fokozódó eladósodását. 1970-ben még „csak” 21 milliárd dollár, 1974-ben 45,4 milliárd, 1976-ban 70 milliárd, 1977-ben pedig már 78 milliárd dollár volt Latin-Amerika bruttó adósságállománya. Szerkezete is megváltozott. Növekedett a tíz éven belüli lejárátú kölcsönök aránya (1970-ben 68%, 1974-ben és 1976-ban 79% [BID (1978): 98], és emelkedett az öt éven belüli visszafizetésre kapott hiteleké is. A gazdasági helyzetből következően romlott a latin-amerikai országok adósságszolgálati kapacitása. Az adósságszolgálatnak az exportbevételekhez viszonyított aránya 1960/61-ben 14,4%, 1970/71-ben 13,7%, 1977-ben pedig már 20,1% volt [BID (1978): 101].

Az adósságválság szakadéka a vissza nem fordítható „ugrás” 1978-ban következett be: az adósságállomány 161 milliárd \$-ra ugrott, és innen még tovább emelkedett, s 1982-re elérte a 333,4 milliárd dollárt [BID (1987): 487], miután a latin-amerikai országok nem mérsékeltek aktivitásukat a nemzetközi kölcsön-tőkepiacon, mondván ki kell használni a kedvező feltételeket, a növekvő hitelkínálatot. 1976 és 1980 között évi átlagban csaknem 19 milliárd \$-t vettek fel, szemben az 1971-75 közötti 7,7 milliárddal [CEPAL (1986b): 108]. 1981-ig még a közvetlen beruházások is emelkedtek; 1981. évi értéke (3,7 milliárd) jelentősen meghaladja az 1971/75. évi átlagot (1,7 milliárd \$) [CEPAL (1986b): 108].

Gazdasági növekedésük menetén sem változtattak a latin-amerikai országok: fenntartották (bár alacsonyabb ütemmel) viszonylag gyors gazdasági növekedésüket. A hetvenes évek második felében is viszonylag magas növekedési ütemet értek el, bár a korábbi – nemzetközileg is imponáló – növekedéshez képest némi visszaesés következett be: 1970-1974 között évi átlagban 7,1%-os volt a bruttó hazai termék növekedése, 1975-1978 között 4,8%, 1979-1980-ban 6,2% [CEPAL (1982): 11].

S mivel gazdasági növekedésük igen importérzékeny, mind szerkezetileg, mind pedig magát a növekedést illetően, ez a gazdaságpolitikai rugalmatlanság szükségképpen vezetett oda, hogy az amúgy is kiélezett világgazdasági hatások és a belső ellentmondások halmozott következményeként a nyolcvanas évtizedre Latin-Amerikában igen válságos gazdasági helyzet alakult ki, nem utolsósorban azért, mert az importhelyettesítő iparosítás és nemzetközi monopoltörkés társaságok expanziója következtében létrejött korszerűtlen és kétpólusú szerkezet – a 60-as évek végétől kibontakozó új növekedési szakasz ellenére – sem korszerűsödött, sőt egyre élesebb ellentmondásba került a világgazdaság fejlett övezeteinek modernizálódott szerkezetével és – a növekedési tényezők korábbihoz képest más kombinációján és új technikai alapon nyugvó – termelésével. Ebből pedig óhatatlanul következett Latin-Amerika nemzetgazdaságai – egyébként is korlátozott – versenyképességének fokozódó romlása. Ez pedig nyilván a külgazdasági egyensúlytalanság elmélyüléséhez vezetett, annál is inkább, mert ezt a gyors, de a világgazdasági helyzetét lényegesen nem javító növekedést főként külső eszközök (pl. hitelek) bevonásával lehetett biztosítani. [16] Latin-Amerika külkereskedelmi veszteségeinek kompenzálása – a fizetési mérleg hiányának megfinanszírozása, maguk is külső hitelfelvételt tettek szükségessé. Így aztán nem csoda: Latin-Amerika szélsőségesen eladósodott. A riasztó jelek ellenére is, Latin-Amerika a 70-es évek végén még bízott abban, hogy – korrekciókkal ugyan fenntarthatja fejlődésének addigi menetét. Ezt igazolja a CEPAL (az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága) által kidolgozott fejlesztési koncepció is.

AZ ILLÚZIÓK VÉGE ...

Gazdasági válság az 1980-as évek elején

A latin-amerikai gazdaság fejlődésének megtorpanása 1981-ben, visszaesése 1982-ben és 1983-ban következett be. Ennek eredményeképpen 1981-1983 között a latin-amerikai kontinens összességére vonatkoztatva a bruttó hazai termék volumene 2,8%-kal esett vissza. (1984-ben némi megeléknülés tapasztalható, 3,1%-os volt a BHT növekedése.) [CEPAL (1984a): 67].

Ennél még erőteljesebben csökkent az egy főre jutó bruttó hazai termék értéke: az 1980-as 1007 dollárhoz képest 911 dollárra esett vissza, azaz 9,5%-kal lett kevesebb 1983-ban. Panama és a Dominikai Köztársaság kivételével [17] valamennyi latin-amerikai ország gazdaságában volt a nyolcvanas évek első harmadában legalább egy olyan esztendő, amikor csökkent a bruttó hazai termék. A leg súlyosabb visszaesés 1980 és 1983 között Bolíviában (-15,7%), El Salvadorban (-15,4%), Uruguayban (-13,9%), Costa Ricában (-13,4%), Chilében (-9,9%) és Argentínában (-9%) következett be [CEPAL (1984a): 68].

A latin-amerikai országok gazdasági fejlődésének megtorpanására feltehetően nem figyelt volna fel a világgazdaság, de eladósodottságuk oly mértékűvé duzzadt, hogy veszélyeztette az egész világgazdaság normális életét, mindenekelőtt természetesen a nemzetközi bankvilágot. E mellett már nem lehetett szó nélkül elmenni. A kontinens bruttó külső adósságállománya 1975-ben 89 milliárd dollárt tett ki (ez megfelelt az akkori BHT 33,8%-ának, az export 254%-ának), 1983-ban pedig már 310 milliárdra rügött (a BHT 93%-át, az export 354%-át tette ki) [CEPAL (1984b): 627]. Ez az igen erőteljes eladósodottság egyaránt következménye és oka a latin-amerikai gazdasági krízisnek. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az eladósodásra való „hajlam” szinte történelmileg meghatározója a latin-amerikai országok gazdasági életének. Ilyen súlyos helyzetbe azonban csak ritkán jutott Latin-Amerika.

Természetesen nem csupán az eladósodottság mértéke adott okot aggodalomra, hanem Latin-Amerika likviditási ellehetetlenülése is. A kamatok visszafizetési kötelezettsége igen nagy terhet rótt a gazdaságra, jelentős részben korlátozta az egyébként (strukturálisan is, növekedési szempontból is) importérzékeny kontinens behozatali lehetőségeit. A kifizetett kamatok aránya az exportbevételekben önmagában is magas és erőteljesen növekvő: az 1977. évi 12,4%-kal szemben 1983-ban 35% volt [Iglesias (1984): 185-200]. Ugyancsak kedvezőtlenül alakult az adósság szerkezete: 1975-ben még csak 11% volt az egy évnél rövidebb hitelek aránya, 1982-ben már 34% [Espinoza (1984)].

Minőségi fordulat következett be a térség adósi pozíciójában. Latin-Amerika olyan helyzetbe jutott, hogy a felvett hitelek már nem segítették a régió gazdasági fellendülését, mivel azokat alapvetően a nemzetközi árszintnyomok kedvezőtlen alakulásából [18] adódó veszteségek kiegyenlítésére és a korábban felvett hitelek visszafizetésére, valamint fogyasztási javak importjára fordították.

A latin-amerikai országok gazdaságát nemcsak eladósodottsága, hanem az infláció is destabilizálja. Az infláció régóta velejárója gazdasági életüknek, de ahogy az 1980-as évek elején nekilendült, arra szinte még nem volt példa (1979-ben 54,1%, 1980-ban 52,8%, 1981-ben 60,8%, 1982-ben 85,6%, 1983-ban 130,4% volt a fogyasztói árindex). [19] A magas inflációs ráta, illetve az infláció felgyorsulása szintén szoros összefüggésben volt azokkal a konjunkturális és szerkezeti tényezőkkel, amelyek következményei, előidézői voltak a latin-amerikai országok gazdasági válságának.

Az, hogy Latin-Amerika egy-két évvel a világgazdasági konjunktúra alakulásának meghatározó vonulatát, nem szokatlan. A második világháború óta tapasztalható, hogy Latin-Amerika némi megkésettiséggel követi a nemzetközi konjunktúrát. Tehát az 1982-83-as dekonjunktúra várható volt, de az már meglepő, hogy a sokkhatások (így az adósságválság) ellenére is a latin-amerikai országok gazdasági stílusa csak alig módosult, pontosabban Janus-arcot öltött. Bár rákényszerültek recessziós hatású lépések megtételére, még mindig a gyors gazdasági növekedésben látták a gazdasági válság megoldásának lehetőségét. „Szerencsésükre (?)” a gazdaság viszonylag hamar – ebben az esetben 1984-ben – már túljutni látszott a recesszió. Ez azonban egyszerűen következménye volt a világgazdasági konjunktúra húzóhatásának és azoknak a „tehetetlenségi hatásoknak”, amelyek az egyébként gazdasági válsággal küzdő gazdaságok korábbi fejlődéséből fakadtak. Mindezek – legalábbis időlegesen – tovább lendítették a gazdaságot. Az akut válság ugyan „megszelídülhet”, de ez természetesen együttjár a megoldatlan gazdasági ellentmondások ismételt elmélyülésének minden veszélyével.

A válságkezelés mérleget stagnáló gazdaság krónikus egyensúlyi zavarokkal

A latin-amerikai országok a nyolcvanas években többféle stabilizációs stratégiát követtek. [20] A belső egyensúlytalanságok kezelését tekintve hosszú időn át két fő stratégiai áramlat, az ortodoxia [21] és a strukturalizmus vívott nagy harcot. Antiinflációs gazdaságpolitikájuk „váltógazdálkodása” immár hagyományosnak tekinthető, átíveli az egész II. világháború utáni latin-amerikai gazdaságtörténetet. Ez a „párharc” a 60-as évektől kezdve új lendületet kapott, nem utolsósorban azért, mert megjelentek a latin-amerikai fejlődés alternatív modelljei is, amelyek a 60-as években formációváltáson alapultak. A latin-amerikai közgazdasági gondolkodás strukturalista és ortodox irányzatai a nemzetközi tudományos, illetve gazdasági intézmények gondolati, gazdaságpolitikai rendszereihez kötődtek. A strukturalizmushoz kapcsolódtak a strukturális reformok, majd megfelelő kapcsolatokat találtak az új nemzetközi gazdasági rend problémáikához, gondolatosságához, míg az ortodox iskola – értelemszerűen – kapcsolódott a Nemzetközi Valutaalaphoz (az IMF-hez).

A nyolcvanas évekbeli latin-amerikai stabilizálási politikáknak is két igen markáns irányzata van (miután a strukturalizmus kissé háttérbe szorult): az

IMF-stratégiához kapcsolódnak az ortodox stabilizációs törekvések és a (különböző elméleti tendenciákat és paradigmákat szintetizálni kívánó) heterodox [22] gazdaságpolitika. A stabilizációs kísérletek mind a fokozatos, mind a (brazil, argentin, mexikói) sokterapiás változatok igen vegyes, inkább elégtelen eredményeket hoztak. Mindkét irányzatról beigazolódt, hogy túlzottan koncentrált „egytenyezős” helyzetértékeléseik és terapiáik elégtelenek a latin-amerikai országok soktényezős és keresztmechanizmusos válságának kezelésére, krónikus egyensúlytalanságaik feloldására, de még a „célegyensúlytalanság” felszámolásában sem bizonyultak kellő hatékonyságúnak, hiszen nem következett be pl. az infláció mérséklődése, és az inflációs tendenciák újratermelődését sem sikerült megakadályozniuk. Nagy valószínűséggel azért nem, mert tulajdonképpen egyetlen közgazdasági iskola sem tárta még eddig fel kellő mélységben és biztonsággal a kvázi-fejlett, elégtelen integráltságú piacgazdaságok mozgástörvényeit.

Ami pedig az adósságválság kezelését illeti [Kollár (1992)]: számos igen jellegzetes (részben politikai indíttatású) stratégia (mint pl. az adósok részéről a kubai, perui, míg a Baker-terv, a Brady-terv a hitelezők részéről) próbált meg érvényesíteni – egyelőre inkább – egyoldalú érdekeket. Az adósok egyfajta – különböző fokozatú – cezúrahúzását igényelnek, míg a hitelezők – szakmai (pénzügytechnikai) érvekkel operálva – megkísérik üzleti szempontok mérlegelésére és érvényesítésére bírni az érdekelteket, lehetővé téve az adósok számára a modus vivendi-t. Tanulság, hogy a Latin-Amerikában kipróbált számos eszköz annak a követelménynek megfelelt, hogy ne bénuljon meg a nemzetközi pénzügyi élet, de olyan stratégia még körvonalában sem bontakozik ki, amely elérné az adósságválság radikális kezelését, még kevésbé olyan törekvés, amely kiiktatná az újra-eladósodás szerkezeti mechanizmusait.

Hogy a latin-amerikai országok válságkezelési törekvései milyen eredményeket hoztak, megfelelt-e az elvárt követelménynek, arra a következőkben próbálom meg választ adni. Előre kell bocsátani, hogy inkább csak tendenciájában lehet értékelni a latinamerikai stabilizációt, több ok miatt is. Módszertani bizonytalanságok is vannak, de az is megnehezíti az értékelést, hogy a latin-amerikai országok igen rövid – egy-két éves – szakaszokban váltogatták az egymást gyakorta kiegészítő stabilizációs programokat. Mivel a stabilizáció értelemszerűen az egyensúlyi zavarok felszámolását (mérskelését) vállalta magára, a latin-amerikai gazdaság állapotát – makrogazdasági kontextusban – tekintem át.

A gazdasági növekedés vizsgálata kíváncsok az értékelés elejére. Ennek nemcsak a gazdasági folyamatok objektív értékelése szempontjából van jelentősége, hanem azért is, mert Latin-Amerikában a gazdaság dinamikája számít az első számú kritériumnak a nemzetgazdaság teljesítményének megítélésében. Latin-Amerikát a világ viszonylag gyors növekedési ütemű kontinensei között tartották számon, már az 1950-es évektől kezdődően (persze, konjunktúrája korántsem volt töretlen fejlődési ívű). Éppen ezért sokkoló hatást váltott ki a növekedési ütem mérséklődése, a gazdasági dinamizmus elvesztése: a latin-amerikai országok (a karibi térség országaival együtt számított) BHT-növekedése 1980-89 között, évi átlagban 1,2%-os ütemű volt. Még markánsabban jelzi a gazdasági fejlődés gondjait, hogy az egy főre jutó BHT 1988-ban 4,2%-kal [CEPAL (1989): 13], 1989-ben pedig 8,3%-kal volt kevesebb mint 1980-ban, és az 1977-es szintre esett vissza [CEPAL (1990b): 21].

Az elemzési szempontból egyébként elég rövid időszaknak számít egy évtized is jellegzetes szakaszokra osztható. Az évtized legkritikusabb éve az adósságválság sokkoló hatású kirobbanásához kötődnek: 1982 és 1983 volt a mélypont, a maga 1,4%-os, majd 2,9%-os visszaesésével. Az évtized közepére (1984-1987) valamelyest nyugvópontra jutott a gazdasági konjunktúra, sőt úgy látszott, hogy a latin-amerikai gazdaság kilendül a mélypontról, hiszen 3,0 körüli évi növekedési ütemet ért el, de 1988-ban újra csak 0,6%-ot, 1989-ben pedig 1,1%-ot [CEPAL (1990b) adataiból számolva].

A latin-amerikai országok természetesen nem egyformán éltek át az 1980-as éveket. Igen kritikus helyzetbe jutott Bolívia, Peru, Trinidad/Tobago, Venezuela, Argentína, El Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Jamaica, Nicaragua, Panama, Paraguay. A többi ország sem tudott azonban olyan gazdasági növekedést elérni, amely a gazdasági szereplők számára kedvező impulzusokat hozott volna a gazdasági mélypont után, nem is szólva a krónikus egyensúlyi zavarokról, szociális feszültségekről.

Több okból is szükséges külön hangsúlyozni a latin-amerikai országok növekedési dinamikájának visszaesését, hiszen az évtized közepén elért növekedési ütemük korántsem „szégyellni való”, sőt nagyon sok ország megirigyelhetné. Először is látnunk kell azt, hogy a latin-amerikai üzleti döntések konjunktúraérzékenysége igen sajátos: kedvező konjunktúrát csak viszonylag magas növekedési ütemnél érzékelnek. Már mérsékelt növekedési ütem esetében is úgy reagálnak a folyamatokra, mintha recesszió lenne, holott még erre valóban nincs is okuk. Ezzel természetesen elő is segítik a gazdaság valóságos recesszióba fordulását.

Másodszor az is mérlegelendő, hogy az évtized közepére, amikor már úgy látszott, hogy a latin-amerikai gazdaságok ki is léptek a válságból, valóban megteremtődtek-e a viszonylag gyors gazdasági növekedés feltételei, vagy pedig visszatértek a már megszokott, kissé mesterségesen, erőlködve fenntartott növekedési pályára, és ennek nem is lehet más ára, mint a gazdasági feszültségek fennmaradása. Hogy ezt a problémát tisztázhatjuk, célszerű áttekintnünk azoknak a tényezőknek hosszabb időszakú hatásmechanizmusát, amelyek kiváltották a dinamikavesztést. Az elmúlt, mintegy három évtizedes időszak folyamatai alapján mutatom be azokat a tényezőket, amelyek – szerintem – meghatározták a latin-amerikai gazdasági fejlődés dinamikáját, menetét és egyben arculatát, majd dinamikavesztését.

Három tényező alakította Latin-Amerika szerte az egyes nemzetgazdaságok ciklikus fejlődését. [23] Ezért elemzésünk az i. expanzív – de nyertermékekől függő – exportsterkora, 2. a főként (szinte kizárólag) a belső kereslettel függő iparosításra, 3. támogatott beruházási tevékenységre (főleg az állami szektorra, illetve az általa támogatottára) terjed ki. Mindhárom tényező a 80-as évekre elvesztette dinamizmusát, helyzetük jószerivel teljesen bizonytalanná vált, így természetes, hogy dekonjunkturális állapotuk hatására az egész gazdasági folyamat lendülete is megtorpant.

1. Ami az exportot illeti: amint ez közismert, a latin-amerikai országok tradicionálisan exportálnak bányászati és mezőgazdasági termékeket. Jóllehet az utóbbi évtizedekben e termékek részaránya az összexportban némiképpen (meglehetősen differenciáltan) csökkent, de mint bevételi forrás továbbra is meghatározó a szerepük. A latin-amerikai országok által szállított, 27 leglényesebb „nyertermék” világgiazi helyzetét jellemzi a következő adat: az 1980-as években csaknem 28%-kal csökkent az összevont export-árindexük. A kőolajtól és kőolajszármazékoktól eltekintve, a csökkenés mintegy 20%-os. [24]

Ahhoz, hogy az exportár-alakulás konjunkturális következményeit, kiváltképpen a fizetési mérlegre gyakorolt hatásait értelmezhesük, természetesen nem elégséges csak a vizsgált időszak végpontjaira koncentrálnunk, szükséges lenne figyelembe vennünk az időszakon belüli mindenkorai exportárakat. Erre azonban – helyhiány miatt – nincs mód. Meg kell elégednünk egy-két észrevétellel. Az 1985-ig tartó mérsékelt áresés után, 1985-ről 1986-ra radikális, csaknem 20%-pontos visszaesés volt. Ennek „eredményképpen” a folyó fizetési mérleg hiánya (persze egyéb tényezők hatására is) 6,5-szeresére nőtt [BID (1988): 592]. Igaz, hogy utána az exportárak emelkedésnek indultak, de 1989-ben is jóval elmaradtak az 1980-as szinttől. Az exportbevételek ingadozása nemcsak a konjunktúrára hatott, hanem megzavarta a stabilizáció menetét is: lényegében egyik típusú program sem volt felkészülve megfelelő, gyors és hatékony ellenintézkedésre. (Egyébként pedig: a gazdasági növekedés és a fő exporttermékek árainak alakulása között a nyolcvanas években a következő összefüggés tapasztalható ki: a gazdasági növekedés többnyire követi az exportváltozást, ingadozásai azonban mérsékeltébbek, a hirtelen árváltozásokra általában egy évvel később reagál.)

Evidens, az árveszteség kiegyenlítésének lehetőségei és módzatai jelentős mértékben megszabják a latin-amerikai gazdasági növekedést is. Ezért feltétlenül szükséges lenne, hogy Latin-Amerika eleve elkerülje az árveszteségeket. Csak hogy erre csekély az esélye. A nyerstermékek iránti világgiazi kereslet változások, illetve a vele összefüggésben levő szerkezeti aránytalanságok (a kereslet és a kínálat szerkezeti meg nem felelése, a technikai, technológiai változásokot követő világgiazi szerkezet és a – lényegében tradicionális – latin-amerikai exportszerkezet között feszülő ellentétek) arra engednek következtetni, hogy a „nyerstermékek” exportjából az exportáló országok továbbra sem számolhatnak érdemlegesen pótlólagos bevétellel. A jellegében adott – azaz „monokulturális” termékekre koncentrált – exportszerkezet mellett, a latin-amerikai országoknak a számukra tartósan kedvezőtlen világgiazi tendenciával kell számolniuk. Nem utolsósorban azért, mert a világgiazi keresletet döntően befolyásoló országokban a technikai, technológiai korszerűsítés fokozódó intenzitása, és ennek következtében fajlagos nyersanyagigényük csökken. Továbbá az élelmiszer-világgiazi is (legalábbis relative) szűkül, a fejlett országok önellátásra törekvő fejlesztési stratégiája következtében, és amiatt is, mert a fejletlen országoknak az e termékek iránti fizetőképes kereslete sem nő érdemlegesen.

A latin-amerikai export visszaesésében természetesen nemcsak a világgiazi kereslet említett szerkezeti változásai játszottak szerepet, hanem egyéb tényezők is. Így feltétlenül meg kell említeni a fejlett piacgazdaságok protekcionizmusát, a „harmadik világon” belüli kereskedelem nem kellő intenzitású fejlődését. [25] Hogy ez utóbbi nem vált igazán alternatív kereskedelmi lehetőséggé Latin-Amerika számára, talán kevésbé volt „fájdalmas”, mint a latin-amerikai országok kontinentális integrációs folyamatainak csődje. Az integrációs szervezetek kezdeti lendületük után – különböző gazdasági, politikai okok miatt – tulajdonképpen csaknem teljesen kudarcot vallottak, jószerivel csupán az integráció belüli kereskedelem tetehetlenségi nyomatóka és a „fejlettebb” latin-amerikai országok expanziós ambíciója tartja fenn a szervezeteket. Az ugyanis nem lényegtelen, hogy Latin-Amerika néhány – „fejlett” – országa, tehát a technikai, technológiai versenyben kevésbé lemaradók, leginkább éppen ezeken a piacokon tudják nem hagyományos termékeiket eladni (de még ők sem képesek igazában elégségesen kompenzálni a hagyományos termékek világgiazi háttérbe szorulását).

Mindent egybevéve: Latin-Amerika világgiazi kereskedelmi térszerkezete érdemleges. [26] A világgiazi exportban 1960-ban még 7,7%-os részarányt képviselt, 1980-ban már csak 5,5%-kal, majd 1988-ban mindössze 3,9%-kal vett részt benne. Latin-Amerika a világgiazi import 7,6%-át adta 1960-ban, majd részesevé az 1980. évi 5,9%-on át, esett vissza az évtized végére 3,3%-ra [CEPAL (1990b): 24].

2. A gazdaságfejlesztés központi célja az iparosítás volt. Eredményképpen az ipari hozzáadott érték gyorsabban növekedett, mint a többi nemzetgazda-

sági ágé. A főként a belső piac ellátására telepített iparnak, hasonlóan az 1960-as évekhez, az 1980-as években ismét szembe kellett néznie a belső kereslet visszaesésével és ennek minden következményével. Az exportszállítások valamelyest kiszélesedtek ugyan (az ipari export aránya az ipari termelésen belül az elmúlt évtizedben 7%-ról 11%-ra emelkedett), de az ipar így is csak szinten tudta tartani termelési volumenét (0,5-os volt évi növekedése). Végül is az ipar részesedése a BHT-ben valamelyest visszaesett (az 1980. évi 25,2%-ról 23,8%-ra) [CEPAL (1990b): 27].

Itt jegyzem meg: az ipari export bővülése azonban korántsem jelenti azt, hogy a latin-amerikai ipar versenyképessége érdemlegesen változott volna a mértékadó nemzetközi piacon, ugyanis elsősorban – a már említett – intraregionális kereskedelemnek köszönhető ez a pozíciójavulás. Továbbá már az is érezteti hatását, hogy az iparilag fejlett gazdaságok ipari szerkezete átrendeződött, mégpedig a nem korszerű, a nem dinamikus iparágak rovására. Ez azzal járt, hogy megnövekedett az ilyen termékek iránti világgiazi keresletük, de korántsem olyan mértékben, hogy Latin-Amerika meg más hasonló helyzetben levő ország ebből az átrendezésből hosszú távon, számottevő pótlólagos forrást remélhetne.

Ez a megjegyzés át is vezet minket a latin-amerikai ipar szerkezeti helyzetének áttekintéséhez. Az ímént már szó volt arról, hogy a latin-amerikai ipar stagnált. A stagnálás önmagában tulajdonképpen nem lenne feltétlenül baj, ha a globális stagnálás mögött pozitív folyamat, azaz a korszerű ágazatok javára megvalósuló szerkezeti átrendeződés is kibontakozna. A latin-amerikai iparra azonban a szerkezeti korszerűsödés csak igen ellentmondásosan jellemző. Az importhelyettesítő iparítás árnyékában, vagy mellette – az 1960-as évektől kezdődően Latin-Amerikában is kezdtek meghonosodni a mindenképpen előre mutató, ún. dinamikus iparágak. Sőt, az 1970-es években az ipari dinamikában egyre meghatározóbb szerepet játszottak. Fejlődésük azonban az 1980-as években megtorpant, mielőtt még sikerült volna az ipar egész szerkezetére modernizáló hatást kifejteni, nem utolsósorban azért, mert ők is – mintegy importhelyettesítő ipari arculatot öltve a szürkülő belső piacra termeltek, nemzetközi megjelenésre meglehetősen korlátozottan vállalkoztak. További árnyalata ennek az ipari átrendeződésnek, hogy igencsak kivételes, sporadikus tendenciáként bontakozott ki Latin-Amerikában. Az országok zömét nem érte el az iparosodás ezen „új hulláma”. Mexikóban és Braziliában fedezhetők fel az ipar szerkezeti átrendeződésének érdemleges jelei.

3. Ami pedig a dinamizmus harmadik tényezőjét illeti: a latin-amerikai nemzetgazdaságok szerkezete feltételezte (és ma is feltételezi) a BHT-en belüli viszonylag magas felhalmozási hányadot. A beruházásra fordított összeg az 1980-as 192 milliárd \$-ról 1987-re 141 milliárdra esett vissza, és a felhalmozási hányad is számottevően csökkent. [27] A csökkenésben – a dekonjunkció mellett – meghatározó szerepet játszott az, hogy az állam, amely Latin-Amerikában hagyományosan erőteljes feladatot vállalt magára a beruházások finanszírozásában – legalábbis átmenetileg mérsékelni volt kénytelen ebbéli ténykedését. [28] A – hagyományosan fontos, expanzív szerepre törekvő – külföldi tőke is mérsékelte befektetési tevékenységét az utóbbi időben.

Az állam kiterjedt gazdasági tevékenységét azzal indokolták, hogy az állami intervenció növekedésserkentő hatását különösen akkor lehet kifejteni, ha megfelelő, tehát fogékony növekedéshordozó tényezővel is rendelkezik az állam, ezért az állam beruházási tevékenysége igen kiterjedt volt. Az állam különösen az infrastrukturális ágazatok kiépítésében vállalt meghatározó szerepet, de az alapanyagipar is kedvelt befektetési területe volt. Talán még inkább említést érdemel az a tény, hogy a magántőkés felhalmozás megfinanszírozásában is érdemlegesen vett részt. Egyébként a szelektív fejlesztés ideája módot adott arra is, hogy számos érdekcsoport – személyi kapcsolatok révén – pótlólagos fejlesztési eszközökhöz jusson, nem mindig gazdasági megfontolások alapján.

A szelektív gazdaságfejlesztésre hivatkozva voltaképpen nemcsak a valóságos tőkefelhalmozódást segítette elő az állam, hanem a gazdaságserkentés leple alatt az állami tőke magánkézbe vándorolhatott (nem utolsósorban a gyakran kiszámíthatatlan időtartamú és kimenetelű politikai ciklusok hatalmi védtetésében). Az átjátszott tőkét nemritkán külföldre menekítették ki. (Nem egy országban jószerivel hallgatólagosan elfogadott volt, hogy annak, aki hatalmi pozícióban van, hatalmának időtartamára joga van „szabad rablásra”).

Latin-Amerikának az 1980-as években mérlegre kellett tennie, hogy az állam továbbra is a megszokott gazdasági status quo szerint vállal meghatározó szerepet a jövedelmek újraelosztásában, a gazdaságfejlesztés megfinanszírozásában, és ezáltal maga is okozója marad a gazdaság fokozódó egyensúlyzavarainak, vagy pedig önkorlátozó magatartásával (beleértve a privatizációt is) [29] megkísérli a gazdasági hatékonyság és a stabilizáció irányába terelni a gazdaságot. A gazdasági racionalitás kétségkívül az utóbbi melletti döntést támasztja alá. Latin-Amerika – kénytelen-kelletlen eleget is kívánt tenni a racionalitási követelményeknek, annál is inkább, mert erre szorították hitelezői is.

Az állam beruházási és beruházásösztönző tevékenységének mérséklődésére a latin-amerikai gazdaság érzékenyen reagált. Mivel a kieső állami finanszírozási forrásokat semmi sem pótolta, és kiváltképpen azért, mert a latin-amerikai magántőke nem változtatta meg jellegzetes üzleti magatartását, a mérséklődésnek a gazdasági dinamizmus látta kárát. [30] Éppen ezért nem is tudták sokáig fenntartani ezt az állami „önmegtartóztató” magatartást: az évtized második felében már szépen küszört felfelé az állami beruházások aránya a költségvetési kiadáson belül (az évtized két végpontjának adatai csaknem megegyeztek egymással).

A latin-amerikai gazdasági fejlődésben – jöllehet igen ellentmondásosan – tradicionálisan fontos szerepet játszottak külső források. A bruttó állótőkeképzésben a külső megtakarítás hányada az 1971/75-ös időszakban 14%, az 1976/80-ban 15,3%, 1982-ben 27,6%, 1983-ban 6,4%, 1988-ban 7,1% volt [CEPAL (1989): 42]. Az elmúlt két évtizedben azt tapasztalhatuk, hogy a hazai megtakarítások egyre nagyobb hányada került különbözőképpen (mindeleketlen a cserearányromlás, [31] a kamatkifizetés és a profitkivétel formájában) külföldre. [32] Ezt viszont egyre kisebb hányadban és nehezebben lehetett pótolni külső forrásból. Sőt a magántőke-kivonás egyre erőteljesebbé vált, nyilván az adósságválság és a gazdasági bizonytalanság következményeként. [33] Mindennek összegzett hatása, hogy Latin-Amerika immár tartósan elszenvedti a forráskivonás minden következményét: a nettó forráskivonás az 1982-88-as időszakban elérte a BHT 4%-át.

Ezzel eljutottunk az 1980-as évek Latin-Amerikája gazdasági helyzetének legjellemzőbb vonásához, a makrogazdasági egyensúlytalanságokhoz. Gazdasági növekedésnek nemcsak velejárói, hanem szinte „előfeltételei” voltak a makrogazdasági egyensúlyi zavarok. Bár jellemző rájuk, hogy öngerjesztő képességük is van, de nem szabad azt hinnünk, hogy a már korábban is ismert jelenségek egyszerűen áthúzódtak a nyolcvanas évekre, legfeljebb „csak” mennyiségileg váltak intenzívebbé. A gazdasági egyensúlytalanságok – különböző sokkhatások és kölcsönhatások következtében – olyan intenzív és minőségűvé váltak, hogy a latin-amerikai nemzetgazdaságokat szinte a teljes szétzilálódással fenyegették. Az egyensúlyi zavarok közül az infláció (vele összefüggésben a költségvetési hiány) és az eladósodottság (a passzív fizetési mérleg) kerültek a kiigazítási politika fókuszába.

Ami az inflációt illeti: a fogyasztói árindex 1980-tól kezdődően rendre emelkedett. Csupán 1986-ban tört meg egy kicsit ez a tendencia, hogy aztán ismét fellendüljön az inflációs folyamat. 1980-ban még „csak” 56%-os volt, 1985-ben 274,7%, 1986-ban 64,59%, 1989-ben pedig már 1023,2%. Tehát gyakorlatilag nem sikerült gátat vetni az inflációs tendenciának, minden antiinflációs törekvés ellenére. Kiváltképpen magas volt néhány országban az inflációs ráta (csak a legkirívóbbakat említve: 1989-ben Argentínában 3731,0%, Braziliában 1476,1%, Nicaraguában 6727,6%, Peruban 2948,8%). [34]

A fizetési mérleg egyensúlyának megteremtésében, bár némi sikert elkönnyelhet Latin-Amerika, mégsem bizonyos, hogy visszafordíthatatlanná vált a fizetési mérleg pozíciójában bekövetkezett viszonylagos javulás. 1980-ban a folyó fizetési mérleg egyenlege 28,3 milliárd \$ passzívumot mutatott, 1988-ban „csak” 9,9 milliárd \$ veszteséggel zárult a mérleg. [35] Ugyanakkor az adósságállomány 228,2 milliárd \$-ról 410,3 milliárdra nőtt. [36]

A költségvetési egyenleg a latin-amerikai országokban (és persze máshol is) a gazdaság egyik neuralgikus pontja. Mint már többször is szó volt róla a költségvetési deficit tartós jellemzője gazdálkodásuknak. Az 1980-as években szinte olyan ritka volt az aktív költségvetés a latin-amerikai országokban, mint a fehér holló. A negatívum mélypontja az évtized közepére esett, de az azt követő javuló tendencia az évtized végére megtört, és a legtöbb országban elérte az évtized eleji szintet (sőt egy-két országban meg is haladta azt [BID (1989): 500-510]). Tehát nem sikerült e tekintetben sem érdemleges eredményt elérniük a latin-amerikai gazdaságoknak.

A latin-amerikai gazdasági „fejlődés” hagyományos velejárói, a szociális feszültségek nem szűntek meg az 1980-as években, sőt az elhúzódo gazdasági válság és a válságmenedzselés együttes hatására elmélyültek. Igen kritikus, hogy az egyébként is a legkiszolgáltatottabb helyzetben levő társadalmi rétegek még inkább védtelenné váltak, sőt a középrétegek [37] és a kvalifikált munkások, tehát a korábban jónak mondható körülmények között élők, szociális, gazdasági helyzetét megingatta.

Mint ismeretes, Latin-Amerika országai a legmagasabb népességszaporulatú országok közé tartoznak. A nyolcvanas években valamelyest csökkent a korábbi időszakokra jellemző közel 3%-os ráta, de továbbra is magasnak mondható (2,2% volt évente). Így a lélekszám elérte a 425 millió főt. Az elszegényedési tendenciára következtetni lehet az egy főre jutó bruttó hazai termék (BHT) növekedési ütemének csökkenéséből, és ha nem feledkezünk el arról sem, hogy Latin-Amerikában a jövedelemelosztás igen szélsőséges, nemzetközi összehasonlításban is a legszélsőségebbek közé tartozik, akkor nem lehet kétségünk a probléma súlyosságáról. [38] Úgy gondolom azonban, bármennyire súlyos kérdésről is van szó, nem szükséges ennél a társadalmi problémánál hosszabban időzni, következményei beláthatók.

Inkább egy olyan összefüggésre térek ki, amelynek a következményei a gazdaság modernizálása szempontjából legalább annyira fontosak, mint az elszegényedési tendencia, csak mintha kevésbé kerülnének a figyelem fókuszába.

Már korábban is jelentkeztek foglalkoztatási gondok Latin-Amerikában, mégis általában nőtt a gazdaságilag aktív népesség lélekszáma (a hatvanas-het-

venes években évente átlagosan 2,8%-kal). Különböző források egybevetése alapján arra lehet következtetni, hogy a nyolcvanas években ez a növekedési ütem csak valamelyest csökkent [CEPAL (1990b): 36], jóllehet a munkanélküliek száma jelentősen megnőtt. Erre a következő a magyarázat. Latin-Amerika a nyolcvanas éveket közvetlenül megelőző időszakban került abba a helyzetbe, ahogy a nők foglalkoztatása megugrott. Ez a tendencia az 1980-as években folytatódott, bár lassabb ütemű lett. Ezzel párhuzamosan elkezdődött egy olyan folyamat, amely viszont éppen a nyolcvanas években gyorsult fel. Fűként a nem kvalifikált férfi munkások közül igen sokan váltak munkanélkülivé, de a nagy tömegű, újonnan belépő női munkaerő – évenként különböző mértékben – kompenzálta ezt a kiesést. Ennek a „cserének” többek közt az a piaci helyzet a magyarázata, hogy a cégek költségsökkentésre kényszerülnek. A női munkaerő bérszínvonalára pedig – mint ez elég általános – alacsonyabb, így tulajdonképpen „kézenfekvő” volt ez a megoldás. Egészében véve az ún. „nyílt” munkanélkülivé válás tendenciája felgyorsult a nyolcvanas években. [39]

A munkanélküliek egy része ugyan a – még formális szektorhoz tartozó – kis- és mikrovállalatoknál talált munkát, másik – nagyobb – része az ún. informális szektorban „ténykedők” létszámát növelte. Jóllehet a munkanélküliek – korábbi alkalmaztatásuk során is – alacsony színvonalú munkát végeztek, új „munkahelyeiken” többnyire még kevésbé kvalifikált munkához jutnak, így a foglalkoztatás szakmai szerkezete erőteljesen romlik, annál is inkább, mert a női foglalkoztatottak szakképzettség szerinti szerkezete igen kedvezőtlen. Az informális szektor és a mikrovállalatok működésének létfeltétele az alacsony életmódi élők nagy (és növekvő) száma, hiszen az alacsony reálbér-színvonalú emberek jószerezivel csak ezen a piacon jelenhetnek meg vásárlóként. Az informális szektor az utóbbi időben kiváltságosan az említett „szektorváltók” körének bővüléséért új impulzusokat nyert. A gazdaságnak (termelésnek és piacnak) ez a fajta kettészakadása – sajnos egyfajta társadalmi egyensúlyt is teremt, mivel a „leszakadók” e szektorban megtalálják túlélésük, igaz, szinte egyedüli lehetőségét. Mindez azonban a piaci dezintegráció (beleértve az informális piac növekvő jelentőségét) és a „duális” gazdaság (beleértve a fogyasztási struktúrák szerinti polarizáló tendenciákat) rendszeres újratermeléséhez vezet. Ezek a mechanizmusok a gazdasági modernizáció elé is „természetes” szerkezeti korlátokat állítanak. [40]

Az előzők alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy Latin-Amerika gazdasága számára az 1980-as évek nem hoztak sok jót. Ha csak a világgazdaságot is megrendítő latin-amerikai eladósodottságra, vagy a II. világháború utáni magyar inflációs tendenciák „babéjaira” törő hiperinflációra gondolunk, egyáltalán nem túlzó az a megállapítás, hogy a nyolcvanas évek „elveszett”, netán „elvesztetett évtizednek” minősíthetők.

ELVESZETT ÉVTIZED UTÁN: REMÉNYSÉG ÉVTIZEDE?

A kilencvenes évek nagy kérdése lett: túljutott-e a kontinens a kritikus éveken, vagy több „elveszett évtized” elé néz?

A latin-amerikai gazdaságban biztató jelek is tapasztalhatók az ezredforduló előtti utolsó évtized kezdetén. Sokan már kedvező, visszafordíthatatlan folyamatról beszélnek, miután 1991-ben a bruttó hazai termék csaknem 4%-kal növekedett, szemben az 1990. évi 0,10%-os visszaeséssel, és az évtized eddigi éveiben összesen már 10%-os növekedést mondhat magáénak a kontinens. Az egy főre jutó BHT sem csökkent már, hanem 1,8%-kal növekedett, a kilencvenes években pedig már összesen 4,3%-kal emelkedett. Igaz ugyan, hogy a folyó fizetési mérleg egyenlege 17,6 milliárd \$ passzívummal zárult, de jelentősen megemelkedett a tőkeimport, a nemzetközi tőke mintha rehabilitálná Latin-Amerikát [IDB (1993) táblázataiból kiválasztva].

Fenntartás nélküli sikerként könyvelték el, hogy az infláció az 1990. évi 1191%-ról 1991-ben „csak” 199,7% volt. Bizonyos szempontból érthető, hiszen a nemzetgazdaságok többségében már egészen „elviselhető” az infláció, „mindössze” 20-40% között ingadozik a korábbi, lényegesen magasabb ráta után, 1994-ben ismét 465,4%-os szinten volt, de tulajdonképpen ezt is lehet eredménynek tekinteni, ha arra gondolunk, hogy egy évvel korábban az inflációs ráta 887,6% volt [CEPAL (1994): 39].

A latin-amerikai gazdaságot az infláció mellett adóssága is destabilizálja, amely 1991-ben 456 milliárd volt. Az 1987-es csúcserőteket (427,7 milliárd \$) is megelőzte. S azóta hol emelkedik, hol csökken ez az érték, jelenleg (1994-ben) 533,8 milliárd dollárra ugrott [CEPAL (1994): 49].

Természetesen indokolatlan lenne nem tudomásul venni ezeket a tényeket, de úgy gondolom, elhamarkodott lenne visszafordíthatatlan változásokról beszélni a latin-amerikai gazdaság esetében. Gazdasági növekedésük megindulása egyelőre nem a belső gazdasági teljesítmény hatékonyabbá válásával, pontosabban nem a gazdaság korszerűsödésével magyarázható, hanem elsősorban konjunkturális tényezőkből, külső forrásokból táplálkozik, mindenekelőtt a működőtőke- és áruimport megugrásából. Persze a nemzetközi tényezők fokozódó aktivitásához az is kellett, hogy a latin-amerikai társadalomban és gazdaságban a stabilitás irányába mozduló tényezők világosan felfedezhetőek legyenek. Itt különösen annak tulajdonított jelentőséget, hogy a társadalmi, politikai folyamatokban a demokratikus tendenciák kerekednek felül. Igaz ugyan, ma még ezt sem lehet visszafordíthatatlannak minősíteni. Az 1990-ben és inkább 1991-ben megkezdődött pozitív folyamat ma még nem bizonyít többet, mint azt, hogy az „elveszett évtizedben” egyértelműen tapasztalható 2-3 éves „miniciklusok” a 90-es évtized első felében is kimutathatók.

Mivel egy kontinens egészéről van szó, arról sem szabad elfeledkezni, hogy a kedvező tendenciák mögött a kontinens nemzetgazdaságai között egyre erőteljesebb egyenlőtlen fejlődés is meghúzódik. Néhány ország (főleg Venezuela, Mexikó, Kolumbia, Ecuador, Chile) gazdasági előretörése mellett a többség inkább a gazdasági túlélésen kénytelen gondolkodni. De a pozitív példaként említett országokban is alapvető egyensúlyi zavarokkal kell számolni, sőt ennél súlyosabb gazdasági zavarok is kirombanhatnak, ahogyan ezt a mexikói valutáris rendszer váratlan (?) krízise is bizonyítja.

Úgy tűnik: a latin-amerikai országok megint elhiszik, hogy megoldották a nemzetgazdaságok alapvető problémáit, már ami a stabilitási követelményeket illeti, vagy legalábbis megtanultak ismét együttélni a mérsékeltbébbé vált egyensúlytalanságokkal. A stabilizáció programadó szerepe elhalványul, noha a korábbi markáns stabilizációs programok „kiigazítása” természetesen továbbra is napirenden van. Ez azonban a kelet-közép-európai tanulságok szempontjából kevésbé elgondolkoztató, legalábbis aktualitását illetően. E szempontból annak van igazán jelentősége, hogy a stabilizáció és a modernizáció párhuzamos megvalósításának milyen esélyei, feltételei vannak (természetesen mindkét térségben), hiszen a tények ismeretében minden bizonnyal azt meg lehet kockáztatni, Latin-Amerikában nem hosszabbodik ugyan meg az „elveszett évtized”, de még korántsem tekinthető befejezettnek sem a stabilizáció, sem a modernizáció, hiszen a gazdasági növekedést kísérő egyensúlytalanságok, szerkezeti problémák továbbra is megvannak és hatnak, így az új fejlődésstratégiai alternatíva sem vált időszerűtlenné.

Mindez annál is inkább igaz, mert a példaként kiemelt országok gazdaságáról sem állíthatjuk, hogy az akut gazdasági válság Damoklesz-kardja nem függ a fejük felett. A növekedés – amelynek, mint ismeretes, Latin-Amerikában szinte fétisértéke van – ugyan igen kedvezően alakult Argentínában (évi 7,5% volt 1990 és 1994 között), Chilében 6,3% bár mértéktartóbb volt Mexikóban (2,5%) és Brazíliában (2,0%) [CEPAL (1995): 173], de a „hagyományos” egyensúlyi problémák továbbra is zavarják a gazdasági élet normális menetét. A költségvetési egyensúly megteremtésében jutottak leginkább előre, de még mindig igen törekény a költségvetés helyzete (a GDP %-ában mérve) Brazíliában 2,1%, Argentínában 0,3%, Chilében 0,9%, Mexikóban 0,4% 1993-ban [IDB (1994): 253] az 1994-es inflációs ráta alig 4% volt Argentínában, 0,3% Chilében, 7% Mexikóban, de kiugróan magas volt Brazíliában (1300%) [CEPAL (1995): 175]. A folyó fizetési mérleg helyzete mutatkozott a legkritikusabbnak: Argentína 10,5 milliárd dollár passzívummal zárta 1994-et, Brazília -3,1 milliárddal, Chile -645 millióval, Mexikó -28,5 milliárddal [CEPAL (1995): 181], az adósságállomány is meglehetősen kritikus szinten volt, bár az adósságszolgálati adatok kedvezőbbek, mint voltak az adósságválság éveiben. Az adósságállomány 1994-es értéke a következőképpen alakult: Mexikó 136 milliárd dollár, Argentína 75 milliárd, Brazília 151,5 milliárd dollár, Chile 21,5 milliárd dollár [CEPAL (1995): 185], az adósságszolgálat pedig: Argentína 36,3%, Brazília 30,8%, Chile 23,2%, Mexikó 35,9% [IDB (1994): 282]. Érzékelhető tehát az eredmények bizonytalan alapja, amely azzal járhat együtt, hogy nem kellően megfontolt gazdaságmenedzselés esetén, kedvezőtlen világgazdasági környezet mellett az egyensúlyi zavarok elmélyülhetnek.

Kihívások terhe alatt: latin-amerikai dilemmák

Latin-Amerika a következő kérdésekre keresi a választ:

1. Eddigi útja megfelel-e annak a követelménynek, hogy ezen továbbhaladva felzárkózik a fejlett nemzetekhez?
2. Igazuk van-e azoknak, akik azt állítják, Latin-Amerika kitört a perifériáról?
3. Valós alternatíva-e a *stabilizálni* vagy *modernizálni* kérdés?

TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK: KERESZTÚT ELŐTT?

A latin-amerikai történelem talán egyik legjellemzőbb sajátossága éppen az, hogy Latin-Amerika tulajdonképpen soha nem volt képes a fejlődését korlátozó szerkezeti korlátokat (teljesen és igazában) felszámolni, hanem „vitte magával” – konzerválva, átfórmálva – beépítette azokat az éppen kialakuló új gazdasági szerkezetbe. Sőt, voltak időszakok, amikor éppen az egyébként történelmileg avított elemek – többnyire a világgazdasági változások hatására – jöttek lendületbe, és váltak a térség gazdasági növekedésének fontos tényezőivé.

Így a latin-amerikai gazdasági rendszer a gyarmatosítás kezdete óta mindig is kétpólusú, duális szerkezetű volt. Ez természetesen nem egyszerű egymásmellettséget jelentett, hanem alá- és fölérendeltséget. A szerkezetet meghatározó, domináns rendszeralkotó elem, a modern szektor nem zárta ki teljesen az alárendelt struktúra önmozgását, annál kevésbé, mivel a tradicionális szektor formálisan illeszkedni tudott a modernhez (mindenekelőtt az áruviszonyok réén).

Ennek következtében a fejlődés nem „homogenizálódott”, az avított, ahisztórikus tényezők továbbélése egyfajta „zsákutcás” jelleget kölcsönzött a latin-amerikai fejlődésnek. Még a dinamikus fejlődési szakaszokban sem úgy modernizálódtak a latin-amerikai társadalmak, hogy a gazdaság dezintegrált, duális jellege megszűnjék, hogy az előre vivő folyamatok időnek előtte ki ne fulladjanak. Ennélfogva a mindenkori, éppen aktuális korszerűsítési feladatok – megoldatlanul vagy félig megoldva – egymásra torlódtak. [41]

Ebből természetesen, nem egyszer, egyfajta – a fejlődés és lemaradás relativitását mutató – paradoxon is következett: ezek a megoldatlan feladatok általában lehetetlenné tették a latin-amerikai gazdaság zavartalan fejlődését. Ha meg is szüntették a fejlődést korlátozó tényezőt, még akkor sem volt bizonyos, hogy Latin-Amerika felvehette az egyetemes, a világgazdasági progresszió által megkövetelt fejlődési irányt és tempót. Többnyire továbbélt megkésettége, csak legfeljebb új módon kapcsolódott a progresszivitást képviselő struktúrához. De ez többnyire „háttérgazdasági” illeszkedést feltételezett. Végül is az ilyen részleges korszerűsítés újabb lemaradáshoz és újabb ellentmondásokhoz vezetett és vezet(het).

A fejlődési szakaszok kikerülésének, átugrásának feltételei pedig ritkán értek (és érnek) be, így a latin-amerikai gazdaság (és a társadalom) tulajdonképpen az állandó megkésettég állapotában leledzik. Ezzel a hendikeppel pedig az újonnan fellépő belső és külső kihívásokra is csak megkésve, rugalmatlanul, ebből kifolyólag – az indokoltnál – nagyobb veszteséggel, és a problémák továbbgörgetésének is a valószínűségével terhelt tudott és tud csak válaszolni.

Latin-Amerika történelme a fejlődést és lemaradást együtt generáló, a történelmileg meghaladottat is gyakran újratermelő (alkalmazkodó vagy leszakító), tehát a válsággal terhelt fejlődés együttélést mutatja. Természetesen az avított struktúrák is igazodnak, formálódnak, beépülnek a hierarchikus rendbe, csak éppen nem korszerűsödnek; rájuk inkább a lényegi változatlanóság, mint a változás jellemző.

Modernizációs kényszer fakad a sajátos latin-amerikai történelmi fejlődés meghatározta gazdasági rendszerből. Ez a gazdasági rendszer azonban nem ad elég impulzust a változtatásnak, sőt önkorlátozóan bizonyul. A kihívás, azaz a modernizációs kényszer és a korlát, egyaránt a gazdasági rendszer következménye, ez az az „ördögi kör”, amelyet fel kell számolnia Latin-Amerikának ahhoz, hogy a világgazdaság fejlett gazdaságaihoz visszafordíthatatlanul felzárkózzék.

LATIN-AMERIKA: HÁNYADIK VILÁG?

A latin-amerikai országok éveken át viszonylag gyors gazdasági növekedésük bővületében éltek. Ezt nemcsak az táplálta, hogy a világ egyik legmagasabb BHT-növekedési rátáját ők produkálták, hanem az is, hogy néhány ország különösen dinamikus fejlődést ért el (mint pl. az 1960-as, 1970-es évek Brazíliaja, a „brazil gazdasági csoda” időszakában). Ez a viszonylag kedvező növekedési periódus – amely az 1950-es évektől az 1980-as évek elejéig tartott – sem volt azonban felhőtlen, azaz válságmentes. Az országokonként eltérő eredményességű gazdasági folyamatok, a növekedést megszakító recessziós szakaszok ugyan időnként kétségeket szültek, de – általában – nem rendítették meg igazán a latin-amerikai hitét (illúzióját) fejlődési perspektívájukban. A felelősen gondolkodó latin-amerikaiak azonban mindig is felvetették: egyrészt a kedvező növekedési eredmények ellenére romlik a gazdasági és a szociális helyzet a térségben, másrészt Latin-Amerika világgazdasági pozíciója miért nem javul, s ehhez hozzáteszem – bármennyire furcsa is – miért éppen a belső fejlődés váltja ki Latin-Amerika világgazdasági megmérgetetésének kedvezőtlen ítéletét. Ezért sem lehet csodálkozni azon, hogy a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlenségeit szóvá tevők között a latin-amerikaiak mindig is a „prímet vitték”.

Mindez éppen elegendő okot szolgáltat arra, hogy áttekintsük, mit is ér a latin-amerikai gazdasági fejlődés világgazdasági kontextusban. A világgazdasági változások ugyancsak erre készítetnek, hiszen a világgazdaságban olyan radikális változások mentek végbe, amelyek rögvést leértékelték a mégoly gyors növekedést is, ha az világgazdasági elkanyarodásból (megkésettégből) merít impulzusokat. Ezért először is azt kell összefoglalnunk, hogy Latin-Amerika miként vesz részt a világgazdaságban mint nemzetközi munkamegosztási rendszerben, másodsorra pedig azt, hogy a latinamerikai gazdasági tendenciák hogyan és mennyiben illeszkednek a legfontosabb progresszív világgazdasági folyamatokhoz. Természetesen ezek a kérdések szorosan kapcsolódnak egymáshoz, végül is egy töről fakadnak, de mégsem indokolatlan – legalábbis az analízis elvégzésének erejéig – megkülönböztetni őket.

Világgazdasági „integrációjának” ellentmondásai

Ahogy erről már többször is szó volt, Latin-Amerika nemzetközi szakosodásában történetileg két igen fontos tényező játszott szerepet. Előbb formális gyarmatosítása, majd gazdasági gyarmatosítása miatt, másrészt a világgazdasági szívóhatáshoz való latin-amerikai alkalmazkodás következtében, Latin-Amerika nyersanyagszállítóként és késztermék-felvevőként vett (és nagyrészt vesz részt) a nemzetközi munkamegosztásban. Ez az aránytalan munkamegosztási szerkezet jelenik meg abban is, hogy Latin-Amerika jobban függ partnereinek szállításaitól, mint fordítva.

Ebben a szerkezetben természetesen megindult némi változás, nevezetesen: növekedett a nem hagyományos termékek aránya a latin-amerikai exportban. Ez azonban még nem hozott áttörést, s ráadásul a változás csak néhány latin-amerikai országra koncentrálódik.

Itt kell szólni – az előző részben elmondottak kiegészítésére – Latin-Amerika periferizálódásának másik sajátosságáról. A spanyol (portugál) gyarmatbirodalom kiépítése óta tapasztalható, hogy Latin-Amerika világgazdasági periferizálódása különféle tényezők kombinációjának a következménye. Latin-Amerika történelmi fejlődése e kombinációkat tekintve alighanem gazdagabb, mint a többi periférikus régióé. Latin-Amerika hol azért periferizálódott, mert közvetlenül betagozódott a világgazdaságba, hol pedig azért, mert ez az integráció közvetítők segítségével ment végbe, valamint azért is, mert elzárkózott a világgazdasági folyamatoktól, és a gazdasági feltételek nem engedték meg, hogy még idejében kövesse a világgazdasági haladást. Periférikus volt a fejlődése, mert alkalmazkodott a világgazdasági igényekhez, vagy mert erre rákényszerült. Végül mindig is „háttérgazdasági funkciót” teljesítve tudott „integrálódni”, ezért veszteségek érték, elveszítve a felzárkózáshoz szükséges forrásokat. Latin-Amerika periferizálódása követte azt, ha a centrum mesterségesen modernizálta gazdasági rendszerét, de az is, ha gazdasági rendszere azért archaizálódott, mert saját maga ki akarta védeni függősége következményeit. Latin-Amerika fejlődött, de periferizálódott is, mert a fejlődése enklávéhoz kapcsolódott, és így illeszkedett a világgazdasághoz. Történelmében a tényezők számtalan és időszakonként változó kombinációja „fémjelzi”, pontosabban a kombinációk változatai biztosítják a latin-amerikai gazdaságtörténelmi fejlődés folytonosságát és szakaszosságát, sajátos ciklusait.

A latin-amerikai gazdaságnak és társadalomnak súlyos teherterelt jelentett és jelent, hogy felzárkózási és kitörési törekvéseit a világgazdaság rendre nem „honorálta”. A világgazdasághoz való felzárkózási törekvések a gazdasági nyitás és az elzárkózás jegyében – egymást váltva és egymást kiegészítve – mentek végbe. Ha csak az elmúlt két évszázadot vesszük, akkor látjuk, hogy a függetlenséget követő „kifelé forduló gazdaságpolitikát” felváltó „befelé fordulás” is azt akarta elérni, hogy – világgazdasági kontextusban is – fejlett gazdaság jöjjön létre, csak éppen védett piac segítségével. De ez a védettség

„lyukas” volt, annál is inkább, mivel a világgazdasági kapcsolatot a korábbi periódusokban kiépült exportenklávék biztosították.

Az importhelyettesítő iparosítás során létrejött ipar közelítette ugyan formailag (értsd mindenekelőtt statisztikailag) a térséget a világgazdasághoz, de az elzárkózás következtében technikailag, technológiailag stb. elszakadt a világgazdasági folyamatoktól, és így nem hozta meg a várt felzárkózást. Ez az elmaradás még nyilvánvalóbbá vált és válik akkor, amikor ezt az ipart „kifelé kellene” fordítani: kiderül világgazdasági versenyképességének gyengesége.

A 60-as évek gyenge próbálkozásai az exportorientáció irányában azt eredményezték, hogy Latin-Amerikának fenn kellett tartania a hagyományos exportszerkezetet és a protekcionista intézményeket. A protekcionizmus részben – piacvédelmi célból, kissé mérsékelve – fennmaradt, részben – exportösztönzési céllal – új elemekkel gazdagodott. A gazdaság alacsony színvonalú versenyképessége nem is javult, kiváltképpen azért, mert csak adminisztratív váltás, nem pedig modernizáció előzte meg. Viszont az időnként előtérbe jövő, vagy erősödő importliberalizálás éppen az importhelyettesítő iparágakat hozza nehéz helyzetbe. Ebből pedig gyakran (és egyre inkább) az a következtetés adódik, hogy védelem nélkül Latin-Amerikának nincs jövője. Ez a könnyebb út, hiszen a korszerűsítés – mint kulcskérdés – több nehézségbe ütközik, mint egy adminisztratív aktus. Bármilyen furcsa: az a világgazdasági tendencia, amelyik a liberalizálás jegyében a strukturális illeszkedést szorgalmazza, a latin-amerikai országok számára éppen az importhelyettesítő iparágakra alapozva ad némi esélyt. Ez a fajta világgazdasági nyitás azonban megint azzal jár(hat) együtt, hogy Latin-Amerika újfent a világgazdaság háttérgazdasági funkcióit vállalja fel, és nem sikerül átültetni a progresszív világgazdasági tendenciákat saját gazdaságába, sőt, egy újfajta protekcionizmusnak is teret enged. Tehát ez a fajta „felzárkózás” újfent csak talmi eredményként lenne minősíthető.

A latin-amerikai országok – legalábbis deklaratívul gyakran szorgalmazzák – az export diverzifikációját a nem hagyományos termékek irányában. Ennek megvalósulását azonban számos tényező korlátozza, annál is inkább, mert igen erőteljesek a hagyományos munkamegosztás fenntartására irányuló tendenciák. „Konzerváló” tendenciaként mindenekelőtt magának a latin-amerikai nemzetgazdaságnak az ilyen irányú érdekelttségét kell kiemelni, hiszen jőszerivel csak a hagyományos termékek exportjával juthat ki a világgazdaságra. Annak ellenére, hogy a nyersanyagszállító országokat (többnyire tartósan) sújtja a külkereskedelmi cserearányok romlása, mégsem mondhatnák le a primer ágazatbeli termékek exportjáról. Ennek a külkereskedelmi szerkezetnek „természetesen” megvan az a tehetetlensége is, hogy az ilyen termékek világgazdasági jutásának (így, úgy, de) megvan a termelési háttere, infrastruktúrája, sőt piaci szervezete is. Ezzel szemben az importhelyettesítő iparosodás során létrejött ipar általában nem tud megfelelni a világgazdasági követelményeknek, nem utolsósorban azért, mert a protekcionista iparfejlesztés – nemzetközileg – nem tette piacképesé ezeket az iparágakat. A latin-amerikai gazdaságoknak nemcsak az importhelyettesítő iparosítás magas költségei, elavult technikai színvonala stb. okoznak gondot, hanem az is, hogy a „befelé forduló” gazdaságot úgy kellene „kifelé fordítani”, hogy az ipar addig még a belső piaci megmértetéstől is jőszerivel megmenekült (pl. monopolisztikus helyzete miatt). Végül a monokultúrás export fenntartása azért is nélkülözhetetlen, mert mind a gazdasági fejlesztést, mind a gazdaság exportorientációjának pótlólagos költségeit meg kell fizetni, de a demonstrációs hatásnak megfelelő fogyasztási struktúra – lévén igen importigényes – szintén rendszeresen exportnövelést feltételez.

Jóllehet a latin-amerikai országok az utóbbi évtizedekben többször is kinyilvánították érdekelttségüket az exportorientációban, a nemzetgazdaságok zártsága (egy-két kivételtől eltekintve) alig-alig oldódik. Ez aligha véletlen, hiszen megfelelő világgazdasági pozícióra számító termékek termelési háttere nem, vagy csak igen korlátozottan teremődik meg. Általános latin-amerikai tendenciaként (Brazília, Mexikó, Chile és várhatóan egy-két további ország kivételével) azt figyelhetjük meg, hogy a külföldi tőke tartózkodik attól, hogy olyan termelőkapacitást hozzon létre Latin-Amerikában, amely kifizetésre exportoffenzíva elérésére alkalmas. Helyi forrásból pedig – tőkehiány, technikai kapacitás hiánya miatt – az exportoffenzíva feltételei egyelőre nem látszanak megteremthetőnek. Marad tehát a hagyományos export fenntartása, illetve az iparilag fejlett országokban végbement szerkezeti átrendeződés során „leépülő” iparágak utáni piaci őr kihalásának, esetleg az „exportoffenzíva” álcában megjelenő és belső piaci feszültségeket teremtő, pótlólagos kényszerexport. Természetesen az ilyen külgazdasági átrendeződés is feltételezi a hagyományos, az importhelyettesítő ágazatok világgazdasági versenyképességének technikai fejlesztést igénylő fokozást. Ennek feltételeinek biztosítása is gyakran komoly akadályokba ütközik. Belátható, ez így végbementő strukturális átrendeződés csak részben felel meg a világgazdasági felzárkózás modernizációs követelményeinek, hiszen lényegében „csak” magasabb szintre helyezi a hagyományos termelési szerkezetet, de bármennyire is furcsa, ez a szerkezeti kiigazítás megfelel a nemzetközi pénzügyi szervezetek elvárásainak. Ha a komparatív előnyök realizálásán alapuló „strukturális kiigazítás” követelményéhez igazodó világgazdasági illeszkedés csak a korábbi struktúra (jóllehet korszerűbb technikai szinten megvalósuló) újjászerveződését jelenti, aligha valósulna meg a centrum – periféria típusú munkamegosztás Latin-Amerika által óhajtott felszámolása. A latin-amerikai országok a nemzetközi gazdasági rend reformjától várnák e nemkívánt hatások kivédését.

Mit ér a latin-amerikai fejlődés?

Latin-Amerika világgazdasági helyét illetően az utóbbi három évtizedben fel-fellángolt a vita a nemzetközi irodalomban. A fejlődő (avagy periférikus helyzetű) országok közé sorolható-e Latin-Amerika, vagy a közepesen fejlett országok csoportjába? Jelzem, a közepes fejlettséggel napjainkban pontosan ugyanaz a helyzet, mint volt korábban az „elmaradottság” kategóriájával. Az „elmaradottságról” – bár hosszú évek szakirodalmi, politikai, nemzetközi diplomáciai vitája után is maradt jónéhány nyitott kérdés – valamiféle közös álláspont kialakulhatott, a közepes fejlettség kategóriájának értelmezése viszont egyelőre teljesen partatlannak, „gumi-keretűnek” bizonyult, nem egyszer az alkalmazó szubjektív szemléletétől függ. Voltaképpen nincs is másban egyetértés, minthogy valahol a fejletlenek és a fejlettek között helyezkednek el a közepesen fejlett nemzetgazdaságok, de hogy hol húzható meg – objektív ismérvek alapján – valamiféle határ, arról nincs érdemleges és valamelyest is elfogadott szakirodalmi álláspont, sem statikus, sem dinamikus értelemben.” [42].

A közepes fejlettség kategóriájának tisztázása több szempontból is fontos lenne, nem elhanyagolható az sem, hogy mi a kapcsolat a közepes fejlettség és a periférikus állapot között. A közepesen fejlett ország esetében még nem dőlt el, hogy fejlett lesz-e vagy fejletlen, de meglehetősen nehéz túljutni a „kritikus váltón”, ha pl. olyan teherrel kell a pályán haladni, mint az állandósult külgazdasági egyensúlyhiány, vagy a dezintegrált gazdaságot kísérő állandó gazdasági feszültségek. Továbbá abból a szempontból sem érdektelen a közepesen fejlettek fejlődési pályája, hogy a világgazdaság hatalmi átrendeződésében, illetve multipolarizálódásában (az adott világgazdasági struktúra mellett) hogyan vesznek, illetve vehetnek részt. A gazdasági regionalizálódásban is – amelynek előretörése, illetve újjáéledése és szerveződése napjaink világgazdaságának egyik jellegzetes tendenciája – meghatározó szerepük lehet a közepesen fejlett országoknak. Látnunk kell a másik oldal szerepének a fontosságát is: a fejlett országok – akár a multipolarizálódás, akár a regionalizálódás révén – maguk is elindíthatják a közepesen fejlettek a felzárkózás vagy a periférializálódás útján. Várhatóan ugyanígy átértékelődik – éppen az előbbi szempont miatt is az ún. kisgazdaságok világgazdasági szerepe. Mindkét tendencia erőteljesen érinti Latin-Amerikát is.

Latin-Amerika a statisztikai mutatók szerint valamiféle közbülső világgazdasági pozíciót foglal el. A kapitalizáció is kb. ilyen szinten van, hiszen bár meghatározó a tőkeviszony, nemtőkés viszonyokkal terhelt, sőt, mint láttuk, gazdasági rendszerének – éppen ezért – „önkorlátozó” hatása van. A térség közepes fejlettségét viszont állandóan erodálja, valamint a periférializálódás újratermelését eredményez(het)i a világgazdasági és a latin-amerikai folyamatok eltérő tendenciája. Egy nemzetközi összehasonlító elemzés [CEPAL (1990b)] egyértelműen kimutatja, hogy Latin-Amerika nemcsak a fejlett országokkal szemben van hátrányban, hanem más, hasonló (megkévsé iparosodott, kiszolgáltatott világgazdasági és válságsújtotta) helyzetben levő országokkal szemben is, kiváltképpen, ha a fejlődés további lehetőségét is mérlegre tesszük. [43] Az összehasonlítás a következőképpen igazolja a latinamerikai országok kedvezőtlen helyzetét:

a) a mérsékelt belső megtakarítási hajlandóság: a latin-amerikai kontinensen a jövedelmek elosztásában megmutakozó egyenlőtlenségek igen erőteljesek, de a magas jövedelmű rétegek megtakarítási készsége alacsony szintű, míg a hátrányos helyzetűeké értelemszerűen elenyésző. Az alacsony szintű belső megtakarítási hajlandóságot meg tovább mérsékli az a tény, hogy a belső kereslet kielégítése és a termelés erőteljesen függ a magas árfekvésű importtól;

b) a külső orientáció korlátozott lehetősége: a latin-amerikai gazdaságok nemzetközi versenyképessége számottevően elmarad az összehasonlításban résztvevő országokétól;

c) a technikai eredmények elszigetelődött adaptációja: a magas technológiai szintű tevékenység igen korlátozottan terjedt el, a termékszerkezetben (mindenekelőtt az exportszerkezetben) igen csekély arányt képviselnek a magas technikai színvonalú termékek. Igen lassú a dinamikus, modern ágazatok súlyát növelő szerkezetváltás. Alig fordítanak erőforrásokat kutatásra és fejlesztésre, technológiai korszerűsítésre. Az oktatás alacsony színvonalú és korlátozott körű;

d) az érdekcsoportok fejlődést korlátozó magatartása: Latin-Amerikában – eltérően más országoktól – azok a társadalmi csoportok, amelyek rendelkeznek megfelelő fejlesztési forrásokkal és gazdasági szervezettel, tartózkodnak a gazdasági korszerűsítéstől, cs érdekeltlenséget mutatnak az intézményesített változtatással szemben. Érdekeltlenségük megmutatkozik az egyre intenzívebb tőkeviszonyban is;

e) a munkaerő-foglalkoztatás korlátozottága és elégtelen dinamikája: a munkaképes korba lépő népesség létszámának gyors növekedésétől elmarad a gazdaság munkaerő-foglalkoztató (abszorbeáló) képessége. Így a munkaerőpiac állandó feszültség alatt áll, mind a marginalizálódás és pauperizálódás, mind pedig a nyílt munkanélküliség, illetve az alulfoglalkoztatás növekedése jellemzi a latin-amerikai társadalmat.

Ehhez az igencsak a lényegre szorító értékeléshez a latinamerikai ipar nemzetközi folyamatokhoz való illeszkedése alapján csupán két adalékot tesztek hozzá. A német Stáger professzor, az európai latinamerikanisták egyik jeles képviselője szerint a XX. századi iparosítás három jellegzetes szakasza különböztethető meg. Az első szakasz jellemzője a gépesítés, a második az automatizáció és a mezőgazdaság iparosodása (illetve ipari jellegű szervezetté válása), valamint (az ő kifejezésével): a mundializáció, a harmadik pedig a termelésirányítás és –ellenőrzés automatizációja. Stáger szerint a latin-amerikai országok az ipari társadalmak stratégiája következtében, azaz ipari kihelyezések révén beléptek az ipari fejlődés második szakaszába, persze különböző fokon. Csupán Brazília és Mexikó esetében tekinthető meghatározónak ez a fejlődési szakasz, de még ezekben az országokban is gyökértelen az így megtelepedett ipar, tulajdonképpen csak „fantomfejlődésként” értékelhető. Más országokban legfeljebb csak szórványok jelentek meg, vagy egyáltalán nyomuk sincs az ilyen beruházásoknak. Stáger a további fejlődésnek sem ad esélyt, mivel – véleménye szerint – továbbra sincs meg a feltétele annak, hogy a szegmált ipari fejlődés áthassa az egész nemzetgazdaságot, annál kevésbé, mert a kelet-európai térség elvonja a fejlett országok figyelmét Latin-Amerikától.

Ezt a „fantomfejlődést” – ha a minősítésben van is némi túlzás – jól jellemzi a következő összevetés az ipari export szerkezetéről és az 1960-1985 közötti arányváltozásokról: [44] az iparilag fejlett országokban az új iparági termékek részesedése az exportban rendre nő, és 1985-re közel 50%-ot ért el, a közepesen fejlett – már idézett – „referenciaországokban” erőteljesen nőtt és kb. 30%-ot tett ki, míg a latin-amerikai országokban mintegy huszonöt év alatt szinte nulláról jutott el kb. 10%-ig.

Az ún. érett ipari termékek exportjának hányada: fejlett országok: közel 20%-on stagnált, referenciacsoport: mintegy megduplázódott, 40%-ot ért el, Latin-Amerika: nulláról 10%-ra nőtt.

A természeti kincsek közvetlen feldolgozása során nyert termékek aránya az exportban: fejlett országok: csökkenő tendenciájú és közel 20%, referencia-országok: erősen csökkent, kb. 15%-ig, Latin-Amerika: alig csökkent, 30%-ot ért el.

Nyersanyagok az exportban: fejlett országok: 20-ról 10%-ra, referenciaországok: 40-ról 10%-ra, Latin-Amerika: 70%-ról kb. 50%-ra változott.

Ez az összeállítás arra utal, hogy a latin-amerikai szerkezeti változások, jóllehet a makrogazdasági összetételt tekintve a fejlett országok közelében helyezkednek el (persze differenciáltnál), nemzetközileg valójában túlméretezettek bizonyonnyal, az arányokat tekintve felértékelték. A torz arányok miatt a termelési szerkezet alapján az országok gazdasági fejlettségéről nem mondhatunk megnyugtató ítéletet, nem fejezi ki a gazdaság valódi teljesítőképességét, fejlettségét. Kádár Béla [(1977): 80] éppen ezért szellemesen minősítette „koravén szerkezetűnek” a latin-amerikai termelési szerkezetet.

Az ún. newtoni iparágak (klasszikus nehézipari ágak, textil- és gyáripár, élelmiszeripar) dominanciája azt mutatja, hogy Latin-Amerika termelési struktúrájának átalakulása általában nem, vagy igen megkéskve követi a fejlett országokban kialakult tendenciákat. Az élenjáró tendenciák átvétele, bár igen sporadikusnak tekinthető, de figyelmen kívül nem hagyható (pl. az informatikai iparban komoly előrelépést tett: Argentína, Brazília, Mexikó, a biotechnológiában Argentína, Brazília, Mexikó).⁴⁵ Hogy lemaradási tendenciájukat megfordítsák, radikális lépésekre van szükségük a latin-amerikai országoknak. Annál is inkább, mert az utóbbi évtizedek technikái átrendeződésének csak egyik, bár korántsem lényegtelen tendenciája a termelési, illetve fogyasztási szerkezeti átrendeződés. A periférizálódó országok iparosodása azonban legfeljebb csak ezt a fejlődési tendenciát képes követni (ezt is úgy, hogy a fejlett országokból kitelepülő „lemaradó ágazatokat” fogadják), míg a fontosabb technikai korszerűsödési tendenciákhoz alig-alig tud igazodni.

Latin-Amerika gazdaságának elengedhetetlenül szükséges technikai modernizációja kettős akadályba ütközik. Egyrészt abba, hogy a latin-amerikai gazdaság fejletlen és az ipari háttér – beleértve minden infrastrukturális tényezőt – elégtelen, erre tehát fejlődést nehéz alapozni, másrészt pedig a fejlesztésnek maga a gazdasági rendszer is korlátokat állít, nem utolsósorban a piaci problémák, az éledelemvesztések stb. miatt. Mindez radikális változást követel Latin-Amerikától, ha fel akar zárkózni a világgazdaság progresszív áramlataihoz, és az eddigtilt eltérő módon akar a világgazdaságba integrálódni.

STABILIZÁLNI VAGY MODERNIZÁLNI?

Latin-Amerika kettős szorításban él. Egyrészt gazdasága dezintegrált és szerkezetileg instabil, másrészt világgazdasági integrációja háttérgazdasági funkciók ellátására teszi alkalmassá, ugyanakkor nem is képes felvenni a világgazdaság progresszív tendenciái által megkövetelt tempót. Így aztán egyáltalán nem meglepő, hogy a (formálisan) kedvező gazdasági növekedési folyamatához is súlyos egyensúlyzavarok társultak.

A latin-amerikai gazdaság fejlődési jellegzetessége éppen az, hogy sajátos ciklust fut be: még a felfelé ívelő szakaszok is egyensúlytalanságokkal terhesek. Ezért alig van esélye a világgazdasági alkalmazkodásra. Változtatniuk kell tehát, de nehéz megtalálniuk a periférizálódással szembeni alternatív fejlődési utat. Lehetőségeik átgondolásához össze kell foglalnunk a gazdasági egyensúlytalanságok okait.

1. „Történeti”: a legsúlyosabb egyensúlyi zavarok (így az infláció és a fizetési mérleg egyensúlytalansága, illetve az eladósodás) öngerjesztő és halmozódó hatása. Itt mindenekelőtt kiemelendő az inflációs inercia és – az inflációs várakozás hatásmechanizmusa, valamint az adósság adósságot szülő spirálja;

2. Szerkezeti: a gazdaság fejletlensége és szerkezeti aránytalansága (elmaradott mezőgazdaság, magas költségszinten és korszerűtlenül termelő import-helyettesítő ipar) és a szűk piac (beleértve az igen aránytalan jövedelemelosztás piacszűkítő hatásait: az alacsony jövedelmű rétegek korlátozott részvételét a piacon, és a magas jövedelműek importra orientált fogyasztási szerkezetének a következményeit; továbbá azt is, hogy nincs, illetve igen korlátozott a lehetőség a nagy sorozatú termelés költségsökkentő hatásának kihasználására);

3. Intézményi, illetve gazdasági rendszerbeli: a gazdaság erőteljes monopolizáltsága, az állam erőteljes szerepe (érdekeltsége az inflációs adóbevételekben; költségvetési deficitgazdálkodás; eladósodási hajlandóság); a monopolisztikus viszonyok és a gazdasági fejletlenség miatt alacsony szintű tőkeakkumuláció; erőteljes tőke kivonás, beleértve a tőkemenekítést, részben a gazdaság függősége, részben pedig a gazdasági bizonytalanság, perspektívtalanság miatt; a tőkejövödelmek spekulációs, nem termelő jellegű felhasználása, korszerűtlen monetáris rendszer és fejletlen hitelrendszer stb.);

4. A követett gazdasági stílus (habitus) (megnyilvánul számos jellegzetességben: így pl. az üzleti döntéseknek a gazdasági rendszertől eltérő motivációiban; a világgazdasági tendenciáktól elkanyarodó, lemaradást indukáló fejlődésben, a hiányos szerkezetű, befelé forduló gazdaság, a periférizálódás és a felzárkózás, a függőség és a tényezőhiány pótlásának kényszere stb. ellentmondásiban).

Mindezek együttes hatása fejeződik ki az egyensúlytalanságok krónikuságában. Ezek természetesen különböző (belső és külső) hatásokra elmélyülnek. Az „elvesztett évtizedben” is ez történt: a latin-amerikai gazdaság célszerűtlenül reagált a világgazdasági válságra (a gazdasági növekedés fenntartása, szerkezeti és technikai korszerűsítés nélkül, a nemzetközi hitelpiac kínálta lehetőségek mértéktelen kihasználása) és a világgazdasági sokkhatások (világpiaci árárnyok megváltozása, a termelési technikai és ágazati átrendeződése, a kamat megemelkedése, a protekcionista tendenciák felerősödése) egyaránt válsággerjesztő tényezők voltak.

Mivel inkább csak „klasszikus” stabilizációs (ökonómiai) eszközökkel, illetve ezen eszközök zavartalan hatásmechanizmusát biztosító szerkezeti változásokkal (liberalizációval, az állam gazdasági szerepének korlátozásával) reagáltak a gazdasági válságra, az akut gazdasági válság – legjobb esetben is „csak” permanenssé „szelídült”, vagy másképpen fogalmazva a gazdasági rendszer „szerkezeti válsága” állandósult.

A választott válságkezelés nem kellő eredményessége, az egyensúlyi zavarok jelenléte, a térség világgazdasági térszervezése nyilvánvalóvá tette, hogy fordulatra van szükség, mégpedig a „gazdasági rendszer” működőképességének a helyreállítása és korszerűsítése került napirendre, annál is inkább, mert fokról fokra egyértelműbbé vált, hogy a gazdaság szerkezete fejlődést korlátozó tényező.

„Szerkezeti válságból” „csak” modernizációs stratégia révén (beleértve az intézményi, szerkezeti stb. elemeket is) lehet kitörni. Az igen mély gazdasági válság, a konjunkturnál instabilitás, az egyensúlytalanság, az eladósodottság viszont az ökonómiai elemeket preferáló stabilizálási magatartást követel. A tapasztalatok szerint Latin-Amerika abból a szempontból gazdasági kényszerpályára került, hogy a jelenlegi gazdasági válságot fel kell számolnia. Ez optimálisan feltételezné, hogy a stabilizálást és a modernizálást együtt kellene megoldania, de pontosan a jelenlegi – és belátható időn belüli – gazdasági helyzete, a stabilizációs kényszer szinte kizárja a modernizációt. A stabilizáció azonban nem a modernizáció alternatívája. Magyarán a stabilizálás hozhat igen látványos eredményeket ugyan (technikailag, hatalmilag stb.), de modernizáció nélkül aligha hozhat – legalábbis viszonylag tartós – megoldást. A konkrét latin-amerikai helyzetet gondolva: az antiinflációs terápia, az adósságmenedzselés pontosan azért kerül mindig veszélybe, mert e nevezetes egyensúlyi zavarok az egész gazdaság működésével vannak összefüggésben, míg a stabilizáció nem vesz tudomást a gazdaság „duális szerkezetéről” és csak a „felső szektor” működőképességének a helyreállítására gondol, de e szektorra vonatkoztatva is kétséges, hogy célszerű-e a terápia. A latin-amerikai stabilizációs programok ugyan kinyilvánítják, hogy a gazdasági rendszer működéséből erednek a zavarok, csakohogy egy-egy elemére szűkítik le a kezelést, így pedig csak tüneti kezelésre futja. Továbbá: hiába emelik ki pl. a piac működési zavarait, ha csak a gazdasági zárttságban, az állam nem piacokonform működésében keresik a baj orvoslási lehetőségeit, miközben mondjuk a piaci dezintegráció az (egyik) fő destabilizációs tényező, csak éppen erre nem adnak

kezelési javallatot. Az egyensúlytalanságok ellen adandó kezelés csak a „beteg góccok” radikális felszámolása – tehát egyfajta modernizációs stratégia – esetén képzelhető el. Ezzel természetesen nem szándékozom kizárni a „klasszikus stabilizációs” eszközök alkalmazási lehetőségét, csak a modernizáció és a stabilizáció együttes – szerves – kapcsolata mellett próbálok érvelni, annál is inkább, mert a stabilizáció – ilyen, olyan – sokkhatásai alatt hosszabb távon egyetlen társadalom sem képes létezni. S ha a stabilizáció nem hoz oksági kezelést, akkor rendszeresen vissza-vissza kell térni hozzá, ez pedig előbb-utóbb a társadalom tűrőképességébe ütközik.

Természetesen az összhang – a stabilizáció és a modernizáció között – nehezen biztosítható. Ezzel is magyarázható, hogy a modernizáció kényszere – a latin-amerikai gazdaság kitörési és felzárkózási kihívása – igen intenzíven jelentkezik, viszont a feltételek, az objektív kényszerhez képest, sokkal ingatagabbak a mai Latin-Amerikában. Sőt – talán megkockáztatható különösebb bizonyítás nélkül igen halkan azt is kijelenteni –, még gazdaság-filozófiai alternatívákban is híján van Latin-Amerika: a közgazdaságtan alighanem adós a mai világgazdasági körülmények közötti hatékony fejlesztésstratégiái, gazdaságpolitikai alternatívái kimunkálásával. Annál is inkább létjogosultságuk volna a különböző megközelítéseknek, mert különféle fejlődési alternatívák következhetnek a latin-amerikai gazdaság modernizációs kényszeréből.

És végül: néhány „költői kérdés”...

HÁNY LATIN-AMERIKA LESZ? FEJLŐDÉSI ALTERNATÍVÁK?

Latin-Amerika is modernizációban gondolkodik, hogy felzárkózzék a világgazdaság fejlett régióihoz. Ez a tanulmány nem vállalkozik a különféle fejlődési alternatívák felvázolására, hanem csak azokat a tényezőket összegzi, amelyek nagy valószínűséggel befolyásolják a fejlődési alternatívák tendenciáit.

Általános feltételnek tekinthető (talán): mai világunk a kitörést és a felzárkózást, ezeket a fontos stratégiai célokat „csak” evolúciós pályán megvalósulva képes tolerálni; a revolúciónak csak úgy látszik létjogosultsága, ha az egyetemes evolúcióhoz való kapcsolódást teremt meg. Persze az még nyitott kérdés, hogy az egyetemes evolúció vajon mennyiben tartja fenntarthatónak a centrum és a periféria létét mint „szerves rendszert”, és ennek alapján mennyire tolerálja és főként mennyiben segíti azt a modernizációt, amely a periférikus fejlődéssel szembeni alternatívát kívánja megvalósítani.

Latin-Amerika lehetséges és kívánatos, de korántsem bizonyosan megvalósítható modernizációja tényezőit, kritikus pontjait a következőkben jelzem:

1. Világgazdasági tényezők (megváltoztak az erőviszonyok, sokközpontú világgazdaság van kialakulóban; a fejlődési főirányt meghatározó szerkezeti átrendeződést a termelési tényezők arányváltásai kísérik, mindenekelőtt a technikai, technológiai innovációképesség került előtérbe; a világgazdaság visszaszorul a nyersanyagpiac; megváltoztak a piaci versenyfeltételek, a komparatív előnyök érvényesítésének lehetőségei. A világgazdaság intézményrendszerének szerepe megváltozott, mindenekelőtt a nemzetközi pénzügyi rendszer és a multinacionális társaságok gazdasági befolyása növekedett stb.). Kérdés, hogy a latin-amerikai országok milyen módon integrálódhatnak az így átalakuló világgazdaságba: a nemzetgazdasági integráció megerősödése, szerkezeti alkalmazkodás révén, vagy az eddigi periférikus úton (a szűk érdekcsoportok érdekeinek érvényesítésével). Tehát az sem mindegy, ki integrálja őket és hogyan.

2. Ehhez kapcsolódóan: felértékelődtek a geopolitikai kérdések, annál is inkább, mert a regionalizáció – a globalizáció mellett – igen markáns világgazdasági folyamatá vált. Különös hangsúlyt ad ennek a kérdésnek a világgazdasági erőviszonyok átalakulása is.

Ennek kapcsán természetesen felértékelődik Latin-Amerikának az USA-hoz való viszonya, talán pontosabb, ha azt mondjuk: az USA latin-amerikai politikája. ^[46] Így más hangsúlyt kap a latin-amerikai országok azon törekvése, hogy az USA-tól való függőségüket „kölcsonös függőséggé” változtassák, és más térségekkel való kapcsolati diverzifikációval nagyobb mozgásteret biztosítsanak maguknak. Az is eldöntetlen, hogy a kontinens erőviszonyainak esetleges polarizációja elnyomja-e a hagyományos pán-amerikanizmust, és hogy az európai folyamatok nem szorítják-e háttérbe Latin-Amerikát. Ezek olyan tényezők, amelyek eltérő módon befolyásolhatják a latin-amerikai fejlődési alternatívákat.

3. A latin-amerikai társadalmak belső szerkezete ma arról árulkodik, hogy nincs megfelelő társadalmi erő a szükséges modernizálás végrehajtására. Hatalmi elitnek léte, a demokratikus rendszerek és diktatúrák „váltórendszerei” (amelyek között egyébként gyakran elég nagy az „átfedés”, azaz pl. egy formálisan demokratikus rendszer igencsak autokratikus módon országol), a populista politikai struktúrák iránti fogékonyság, a patrónus-kliens rendszer, az ún. compadrazco (a „keresztapaság”) társadalmi viszonyai, amelyek egyaránt kiszolgáltatnak (látszatra) demokratikus és autokratikus hatalmat, ugyancsak nem kedveznek a modernizálásnak. A demokratizáció minden bizonnyal nem lesz visszafordíthatatlan, amíg a politikai hatalomnak az a legfőbb célja, hogy egyes érdekcsoportokat „túlpreferáljon” (persze a hiánygazdaság megszüntetése hathatós ellenszere lehetne ennek a „kiszorítósdinak”). Viszont az erőegyensúly gyakran a hatalmi vákuum realitását vagy látszatát mutatja. Annak viszont még nem múlt el a veszélye, hogy az ilyen helyzetbe önálló politikai tényezőként ne lépjen be a hadsereg. Ennek következményei az elmúlt évtizedben elindult demokratizálódás sorsát is megpecsételhetik.

4. Az előző problémakörhöz kapcsolódva emlitem meg: a tőkés gazdálkodás követelményeihez nem (teljesen) igazodó gazdálkodási stílus (habitus) gazdasági oldalról nehezíti a társadalmi integrációt, ugyanakkor visszafogja a gazdaság dinamizmusát, sőt egyensúlytalanságokat is előidéz. A stabilizáció és a modernizáció egyik alapkérdése, hogy létrejön-e Latin-Amerikában olyan gazdasági „kényszer”, amely az üzleti döntéseket és az egész gazdasági rendszer működését szinkronba hozza, vagy fennmarad a korábban bemutatott gazdasági rendszer (azaz a makro- és a mikrogazdaság egymással inadekvát rendszere).

5. A gazdasági stabilizáció és a gazdasági modernizáció kölcsönösen keresztezhetik egymást, és különösen a stabilizáció lehet ebben „ludas”. Különösen a duális társadalmat hozhatja a stabilizáció hamisan csillogó helyzetbe. A sikergazdaság kritériumának tulajdonképpen eleget képes tenni a „modern” szektor egymaga is (ami persze többnyire inkább csak a „tradicionálishoz” képest modern). Növekedése azonban nemegyszer a tradicionális szektor további leszakadása árán mehet végbe. Persze, a világgazdaság megváltozott követelményei közepette még ezt is lényegesen nehezebb elérni, mint korábban. Véleményem szerint csak az a fejlődési modell remélhet sikereket, amely sikeresen ötvözi, és lehetőleg időben is szinkronizálja a stabilizációt és a modernizációt, és ezt a folyamatot – sajátosan – kiterjeszti a periféria gazdaság különböző helyzetű szektoraira.

A latin-amerikai dilemmát tehát nem az jelenti igazában, hogy stabilizálni kell-e a gazdaságot vagy modernizálni, hanem az, hogyan tudják a stabilizálás és a modernizálás együttes feladatait az egész nemzetgazdaságra kiterjeszteni, milyen feltételekkel és nem utolsósorban, ki tudja és ki fogja végrehajtani. Ugyanis a latin-amerikai gazdaság jelenleg – pontosabban immár tartósan – olyan helyzetben van, hogy a gazdasági stabilizáció még időleges eredményeket is csak akkor tud elérni, nem szólván a tartós eredmények reményéről, ha a konszolidációs radikális reformok támasztják alá. Enélkül ugyanis; i gazdaság szerkezetének egyensúlytalanságot gerjesztő mechanizmusaik előbb-utóbb szétförik a stabilizáció esetleges eredményeit is. A kívánatos gazdasági reformok (agrárreform stb.) természetesen nem azonosíthatók a modernizációval, ám mégis egy modernizációs stratégia részeinek tekinthetők. A gazdasági reformok a stabilizáció és a modernizáció előfeltételeit jelentik. Ugyanakkor a sikeres stabilizáció biztosíthatja a modernizáció végrehajtásához szükséges feltételeket. Ehhez meg hozzá kell tenni azt is, hogy a modernizációs folyamat megszakítása (vagy stílusosan „mexikanizálása”) a gazdasági reformok eredményességét is alááshatja. Éppen ezért a stabilizációt (mint a funkcionális válság felszámolását) és a modernizációt (mint a „strukturális válság” felszámolását) csak kölcsönös feltételezettségükben vélem visszafordíthatatlan tendenciaként – optimálisan – elképzelhetőnek. Ezért még a stabilizáció utáni modernizációt mint „lineáris” alternatívát is a kevésbé megfelelő változatként tartom számon. Tehát a stabilizációs kihívás, a kitörési és felzárkózási kihívás együttesen, komplex válságkezelési kényszerként nyit meg fejlődési alternatívát. Végrehajtásának jelentősége tulajdonképpen egy „gazdasági rendszerváltás” léptékével mérhető. Természetesen ezt az ideális változatot csak mint az egyik lehetséges fejlődési irányt fogom fel. A csak stabilizálni választást is reálisnak kell tartanunk annál is inkább, mert – mint korábban kifejtettem – számos tényező ezt a változatot szinte mint az egyedüli választási lehetőséget kínálja.

Továbbá: bármelyik stratégiai alternatíva több konkrét változatban valósulhat meg, a belső és a külső politikai, társadalmi, gazdasági körülmények különbözősége és eltérő kombinációi alapján.

Az azonban bizonyosra vehető, hogy a latin-amerikai (és a hasonló helyzetben levő) országok, magukra hagyottan, hathatós támogatás, illetve kedvező

nemzetközi feltételek biztosítása nélkül nehezen törhetnek ki kritikusi helyzetükből. A periférikus, egyensúlyi zavarokkal terhes gazdaságok világgazdasági felzárkózását szolgáló gazdasági stratégia fontosságának nemzetközi elismerésében nincs hiány, de a szándékot gyakran nem követik a modernizációt megvalósító lépések. Aligha szolgálna azonban az egyetemes érdekeket, ha a világgazdaság periferiáján a modern társadalom kiépítése az egyre távolabbi jövő feladatává válna.

LATIN-AMERIKA ÉS KELET-KÖZÉP EURÓPA...?

A magyar latinamerikanisztikai szakirodalomban régen megjelent az a gondolat, hogy a latin-amerikai és a kelet-közép-európai térség fejlődésében párhuzamok fedezhetők fel. A módszeres tudományos összehasonlító vizsgálatok azonban még váratnak magukra. Az összehasonlítás lehetőségét jelzi, hogy a gazdasági fejlettségi szintet jelképező egy főre jutó bruttó hazai termék átlagos színvonalában nincs lényeges különbség a két térség között. 1992-ben a BHT/fő 19 latin-amerikai országban átlagosan 1750 dollár, 7 kelet-közép-európai országban (Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Szlovénia átlagában) pedig 2050 dollár volt [World Bank (1994), 162-163, 166-167]. Az összehasonlítás indokoltságát még jobban érzékelhetjük, ha több adat alapján és megfelelő összehasonlító módszerek segítségével keressük meg a két térség országai közötti hasonlóságot.

Egy statisztikai elemzésből [Kovács (1994)] egyértelműen kiolvasható, hogy a latin-amerikai országok és a kelet-közép-európai országok közel állnak egymáshoz a gazdaság szerkezetét, külgazdasági kapcsolatait, gazdasági egyensúlyi helyzetét, növekedési teljesítményét, szociális viszonyait jellemző statisztikai adatok, mutatók esetében. A 22 világbanki adatra [World Bank (1994)] támaszkodó statisztikai elemzés végeredménye kétdimenziós (statisztikai) térképpé formálható.

A kiválasztott húsz ország hasonlósági vetületét bemutató térkép megmutatja, hogy a kelet-közép-európai országok és a latin-amerikai országok zöme, összesen 12 ország és 13.-ként Törökország, azonos pozíciót foglal el, ha a fejlett gazdaságok egyikét reprezentánsától való távolságukat, ha úgy tetszik: lemaradásukat értelmezzük. Sőt, elég jelentős a távolság közöttük és a dél-európai országok között [1. ábra]. Csak erre a 13 országra korlátozva a vizsgálatot, az derül ki, hogy Magyarország és Csehország igen közel állnak egymáshoz, és közelükben helyezkedik el Uruguay és Venezuela. Egy másik párost Chile és Costa Rica képez, míg hozzájuk Románia és Lengyelország van közel. Szlovákia e két csoport között helyezkedik el. Kolumbia és Törökország egymáshoz viszonylag közel, de a többiekől balra található. Argentína, Brazília pedig eléggé „magányosan” elkülönül a többiekől [2. ábra]. Tehát e két régióknak vannak országai, amelyek inkább hasonlítanak a másik kontinens egy-egy országához, mint saját regionális szomszédaihoz. Ez is igazolja, hogy érdemes keresni e két régió fejlődésének találkozási pontjait.

Meditációinkat két szempont vezérli: i. tudományosan igazolható-e a Kelet-Közép-Európa latinamerikanizálódása lehetőségének latolgatása, 2. találkoznak-e a két régió érdekei a mai világgazdaságban.

Latinamerikanizálódhat-e Kelet-Közép-Európa?

Kérdésünkben természetesen a két térség összehasonlításának igénye is megfogalmazódik. A következő összeállítás azonban csupán néhány összehasonlítási szempontot fogalmaz meg. Hipotetikus összevetésünk abból indul ki, hogy mindkét térséget válságsújtotta cs (néhány országtól eltekintve) közepesen fejlett országok csoportjába szokás sorolni. Világgazdasági pozíciójuk többnyire kedvezőtlen, a kor követelményeinek való alkalmazkodásban számos adósságuk van. Éppen ezért hasonló kihívásokkal (a világgazdasági felzárkózás, stabilizáció, modernizáció követelményével stb.) kell szembenéznük.

Persze, ezek a sommás minősítések vitathatók. Nem tisztázott például, hol húzható meg a közepes fejlettség határa, másrészt pedig az sem mindegy, hogy a fejlődés felfelé vagy lefelé húzódó ágának az állomását jelzi az és a fejlettségi állapot. Indokolt jelezni: úgy tűnik, Latin-Amerika helyzete részben kedvezőbb, részben kedvezőtlenebb a kelet-közép-európainál. A duális szerkezetből kell kiindulnunk. A fejlettebb latin-amerikai országokban a modern szektor számottevően fejlettebb a kelet-közép-európai „csúcsonál”, de a belső lemaradó szektor általános fejlődési korlátot jelent, s ez a korlát erőteljesebb Latin-Amerikában, mint Kelet-Közép-Európában.

Ami pedig a válságot illeti: mindkét térségben a válságnak konjunkturális, strukturális okai voltak: a nem megfelelő stratégiai választás vezetett a válsághoz. A válság mindkét térségben komplex válságkezelést követelt (és követel). A megvalósított válságkezelési programok ellentmondásos eredményeket hoztak mindkét térségben, több negatív, mint kedvező, vissza nem fordítható hatást váltva ki, s így korántsem vehető le napirendről a stabilizációs cs modernizációs alternatíva keresése.

Hosszabb időszakra visszatekintve, a kelet-közép-európai és latin-amerikai fejlődésben a következő párhuzamok fedezhetők fel:

1. Erős etatizmus (mindkét régióban az államnak tulajdonképpen „tőkepótló” szerepe volt, erős szerepet kapott az „eredeti tőkefelhalmozásban”. Másrészt egyfajta „piachelyettesítő” szerepet is vállalt. A piaci funkciókat Latin-Amerikában állami intervenció helyettesítette. Kelet-Közép-Európában az állami gazdaságirányítás teljesen átvette volna a gazdasági törvények hatásmechanizmusait, csakhogy ez a piac nélkül hatékonytalanak bizonyult. E vonatkozásban a latin-amerikai gazdaság inkább vegyesgazdaságként működött);

2. Monopolisztikus tendenciák 21 gazdaságban (már az állami szerepvállalás is „monopolista” vonásokat hordozott, de mindkét térségben a szerves gazdaságfejlődés erőteljes volta miatt, a gazdaságra monopolista helyzetű szervezetek telepedtek rá, nemegyszer valóságos gazdasági erő nélkül, kivéve Latin-Amerikában a nemzetközi monopóliumokat. A monopolisztikus tendenciákat erősítette az is, hogy a gazdaság és a politika mindkét térségben az indokoltnál erőteljesebben összefonódott, persze, a motivációk különbözőek voltak.

A monopolisztikus helyzet jellemzésül még annyit, hogy a Latin-Amerikában kialakult struktúra keretein belül viszonylag kis tőkebefektetéssel is gazdasági hatalmi pozícióhoz lehetett jutni);

3. Felülről kiinduló – ellentmondásos, gyakorta eredménytelen – modernizáció (különbségként említtem meg, hogy az utóbbi évek modernizációs stratégiája a „szocialista országokban” a tulajdonviszonyok „szocializálásából”, azaz az állami tulajdon szinte kizárólagos kiépítéséből és fenntartásából indult ki, míg Latin-Amerikában az adott gazdasági rendszer korlátozott „alkalmazkodásából” fakadt. Hosszú idő átlagában viszont mindenképpen azt kell kiemelni – eltekintve a konkrét folyamatban levő különbségektől –, hogy mindkét térségben a modernizációs ciklusok csak részleges megoldást hoztak, a gondok, az ellentmondások egy részét rendre tovább görgették);

4. Eladósodásba torkolló, elhúzódó egyensúlyi zavarok és hibás gazdaságpolitika a világgazdasági kihívásra (mindkét térségben látens, többtényezős válság manifesztálódásaként értelmezhetjük mind az adósságválságot, mind pedig az egyéb „válságjelenségeket”. Elmulasztották a világgazdasági átrendeződés lényeges fejlődési tényezőit adaptálni saját gazdaságaikba. Gondolok mindenekelőtt arra, hogy a technikai korszerűsítés helyett mindkét térség a látszólag kedvező konjunktúra, pl. hitelbőség kihasználásával és „növekedéscentrikus” gazdasági fejlődéssel akart alkalmazkodni,

5. Erőltetett importhelyettesítés, formális exportorientáció (Latin-Amerikában az importhelyettesítést a vagyonos rétegek fogyasztási igényeinek a kielégítése indította el, és ez terjedt át más ágazatokra is. Kelet-Közép-Európában viszont a politikai motivációknak, a nemzeti és KGST-szintű kettős autarkriának megfelelően alakult ki az importhelyettesítési stratégia.

Mindkét esetben erősen végtérkép-orientált és ráfordításra érzéketlen volt az importhelyettesítés.

Az exportnak tulajdonképpen másodlagos – importot ellentételező – funkciója volt mindkét térségben, természetesen eltérő fejlődési előzmény hatásaként. Az utóbbi években előtérbe kerülő exportorientáció nem a gazdaság belső, reális orientációjából fakadt, hanem elsősorban a kényszerhelyzet diktálta);

6. Technikai elmaradottság, korszerűtlen termelési szerkezet (mindkét térségre jellemző az általános technikai elmaradás, c mögött azonban sajátos tendenciák fedezhetők fel. Latin-Amerikában a centrum-periféria viszony alapján létrejött egy viszonylag fejlett „modern szektor”, csakhogy nem fejtett ki húzóhatást a „tradicionális” szektorra, erőteljes hát a gazdaság technikai dualitása.

Kelet-Közép-Európában viszont a KGST „csillagszerkezetű kapcsolódása” alapján, technikai nivelláció ment végbe, viszonylag alacsony szinten igazodva a szovjet gazdaság tömegtermelési kultúrájához. Természetesen nem szabad elfeledkezni a technika-, technológia-áramlás korlátozottságáról, amely részben a két rendszer létéből, részben pedig a KGST-országoknak a hadigazdasági és „békés” gazdasági ágazatai közötti mesterséges falból következett);

7. Intenzív külső függőség (mindkét esetben strukturális és történeti tényezők, és – általában – a gazdasági dimenziók és fejlettségbeli okok magyarázzák – mutatis mutandis – a függőséget. Néhány ország helyzetét az tetten hagyhatjuk, hogy „közvetítő” funkciót is ellátott a „nyugati” és a „keleti” centrum, illetve „északdél” között);

8. Fejletlen, dezintegrált piac (Latin-Amerikában a piaci dezintegráció eleve a „duális gazdaságból”, a gazdasági fejletlenségből, a marginalizált és önel-

látó gazdaságok létéből következnek, míg Kelet-Közép-Európában a gazdaságon kívüli, adminisztratív gazdaságszervezésből és az irányítás erőteljességéből vezethető le. Ami közös: a piaci dezintegráció irányában hat mindkét térségben a monopolizáltság erős foka, a fogyasztási szerkezet deformálódása, az informális piac latin-amerikai erőteljes, közép-európai erősödő jelenléte);

9. Hiánygazdaság (Latin-Amerikában a periféria-állapottal, Kelet Közép-Európában pedig a gazdasági rendszer működésével és az autarkias tendenciákkal magyarázható);

10. A zárt gazdasági rendszer és a nyitott szerkezetű gazdaság inkonzisztens rendszere (feloldhatatlan ellentmondást eredményezett, gazdasági veszteségekkel), a periférialódás újabb tendenciáit „eredményezte”;

11. Történelmileg is hasonló világgazdasági – periférikus gazdaságokra jellemző – funkció (mindkét térségre jellemző, hogy a természetes munkamegosztási környezetben belül egy-egy domináns kapcsolat mögött másodlagos szerepet kaptak a tulajdonképpeni regionális kapcsolatok. A fejlett országokkal ágazatok közötti, komplementaritáson alapuló munkamegosztási kapcsolat jött létre, az export alacsony fokon feldolgozott termékekre koncentrált, míg az import magas, vagy az exportból magasabb fokon feldolgozott termékekből tevődött össze. Sajátossága a kapcsolatnak, hogy Latin-Amerikának a fejlett országokkal kialakult gazdasági kapcsolata az Észak-Dél szerkezettel jellemezhetőek, míg Közép-Kelet-Európát – az utóbbi időben egyre inkább „észak-déli” jelleget is magára öltő – ún. Kelet-Nyugat kapcsolatokkal minősíthetjük, nem jelezve az egyéb módosulásokat).

Ezek a jegyek mélyen gyökereznek mindkét térség társadalmi-gazdasági szerkezetében, gazdasági magatartásában. Mindkét térségben az elmúlt évtizedben változások indultak el: Kelet-Közép-Európa a rendszerváltás éveit éli, Latin-Amerika az elvesztett évtized kábulat állapotából az 1960-as években elindított, de következetesen végre nem hajtott strukturális reformokkal (pl. a földpiac intézményeinek kiszélesítésével, a állagintegrációs szervezetek működésének korszerűsítésével, továbbá új típusú integráció szervezésével, például az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulás életre hívásával, a protekcionista kereskedelmi korlátok lebontásával) akarja a gazdaság fejlődésének korlátait felszámolni. Mindezek hatásairól azonban korai lenne lezáró elemzést készíteni.

Végül válaszolni kellene a sokszor elhangzó kérdésre: latinamerikanizálható-e Kelet-Közép-Európa. Aki egyértelmű választ vár, csalódnia kénytelen. A két régió rendszerezett összehasonlítása nélkül, legfeljebb csak széljegyzetként – a tévedések kockázatát hangsúlyozottan vállalva – mutathatók ki azok a támpontok, amelyek utalnak a két térségre jellemző vonások azonos szerkezeti gyökereire. Am az azonosságok is olyan eltéréseket takarnak, amelyek arra engednek következtetni, hogy Kelet-Közép-Európa és Latin-Amerika vonásai sem bizonyosan térségünk „latinamerikanizálódását” jelentik, legfeljebb „csak” annyit bizonyítanak, hogy eltérő struktúrák is hasonló „eredményeket” hozhatnak létre, kiváltképpen azonos környezeti hatásokra, kihívásokra reagálva.

Persze az azonos jelenségek más-más társadalmi, gazdasági állapot kifejezői. A kelet-európai térség ún. latinamerikanizálódása valószínűleg a „rendszer-váltást” kísérő átállási válságnak, a megkésett világgazdasági alkalmazkodás és egyéb tényezők miatti gazdasági válságnak néhány kísérő jelenségeit minősíti, míg Latin-Amerika latinamerikanizálódása fogalomban a távoli kontinens napjainkig húzódtó történelmének szinte összes ellentmondásait összegződik. Kelet-Közép-Európa természetesen nem tudja maga is befutni ugyanazt a történelmi pályát, amelyet Latin-Amerika megtett. Ezért térségünk „szerves” latinamerikanizálódásának feltehetően (és – mivel pejoratív felhangú a fogalom – remélhetőleg) kicsi az esélye.

Sajnos, térségünkben is kifejlődhet azonban olyan, inkább kedvezőtlen jelenségeket tartalmazó tünetegyüttes, amelyet latinamerikanizálódásként szokás minősíteni. Mindez azonban minden bizonnyal saját fejlődésükből adódik. Nem lenne indokoltabb éppen ezért a „kelet-európaizálás” fogalmával minősíteni ezeket a nemkívánatos jelenségeket? S talán az is méltánylandóbb lenne, ha a címkézések vetélkedése helyett az együttműködés alternatíváiról folyna a dialógus...

S ha Latin-Amerika nem „falra festett ördög” ...?

Latin-Amerika partnereket keres a nemzetközi porondon, térségünkben megtalálni vél egyfajta szövetségest, de egyre gyakrabban azt tapasztalja, hogy neki Kelet-Közép-Európa fontosabb lesz a jövőben, mint fordítva. Szeretne elkerülni, hogy visszafordíthatatlanná váljon ez a tendencia, hogy – mivel a kelet-közép-európai országoknak az átmenet idején nem jut elég energiájuk a latin-amerikaiakkal való kapcsolatépítésre – teljesen háttérbe szoruljanak az egymásközi kapcsolatok. A latin-amerikai érdeklődés abból a felismerésből is fakad, hogy a latin-amerikai és kelet-közép-európai országok az elmúlt időszakban (de bizonyos vonásokban történelmileg is) hasonló gazdaságpolitikai nehézségekkel, hasonló egyensúlyi zavarokkal küzdöttek. Szerkezetileg ugyanaz a modernizációs kényszer jellemzi őket is, viszont a modernizáció feltételei hasonlóképpen csak elégtelenül adóttak. Az érdekazonosság abból is ered, hogy mindkét térség küzd a periférialódás ellen (mutatis mutandis), egyaránt célja világgazdasági felzárkózás, gazdaságaik reorientációs kényszerben vannak (jóllehet e tekintetben is különböznek az okok), ezen belül mindkét térség különösen fontosnak tartja a nyugat-európai integrációhoz való korábbi viszonyok megváltoztatását. (Ez utóbbi tekintetben azonban erőteljes érdekellentétek is fennállnak a stratégiai célok különbözősége és az eltérő „fogadókapacitás” miatt.)

A latin-amerikai országok tudatában vannak, hogy a kelet-közép-európai változások jelentős eltolódást eredményeztek a nemzetközi erőviszonyok terén. A nemzetközi csatározásokban más érdekviszonyok jelennek meg, és nem kizárt, hogy a kelet-közép-európai országok magtartása – legalábbis egy darabig – számukra kiszámíthatatlan, esetleg kedvezőtlen is lehet. Ugyanis a kelet-közép-európai országok korábban a két nagyhatalom meghatározta hatalmi, de egyensúlyozó politikán belül az egyik fél erőterében helyezkedtek el, így lépéseik kiismerhetőek voltak, márcsak ideológiai, politikai okokból is. Ezek az „ideologizált” lépések a „harmadik világ” országainak kapcsolatlehetőségét megkönnyítették ugyan, bár korántsem volt biztos, hogy érdemi eredményeket hoztak. A latin-amerikai e tekintetben – helyzetüknél fogva – maguk is gyakran különös magatartást tanúsítottak, kihasználva a három részre szakadt kétpólusú világ gyenge pontjait. Most érdekazonosságon alapuló, természetes szövetségest keresnek, ezt látják a kelet-közép-európai országokban, mivel azt feltételezik, hogy a szerkezeti hasonlóságok, amelyek eddig „eltörpültek” a társadalmi-politikai rendszer különbözősége miatt, most közös fellépést is lehetővé tennének. Mindez azonban a kelet-közép-európai országok érdektelenségébe ütközik.

A gazdasági kapcsolatok fejlesztését tekintve is igen eltérő a két térség érdekeltsége, motivációja. A latin-amerikai országok és a kelet-közép-európai országok gazdasági kapcsolatai mindig is ingadoztak. Lehetőségeit egyik fél sem használta ki, gyakorta gazdaságon kívüli okok miatt. A gazdasági kapcsolatok szélesedésének igen korlátozottak az esélyei, nem mintha ezt racionálisan minden tekintetben indokolni lehetne. Pontosabban a kelet-közép-európai országok – gazdasági kényszerhelyzetük miatt – az európai térséget helyezik orientációs érdeklődésük középpontjába, másrészt a ma már tökéletes cs technikai-technológiai exportra képessé vált fejlődő országokkal keresik a kapcsolatokat. Így Kelet-Közép-Európa számára a „latin-amerikai kapcsolat” nem vonzó, nem utolsósorban azért, mert a latin-amerikai országok is válságos gazdasági helyzetben vannak. Ők az érdekeltebbek a kelet-közép-európai országokkal való kapcsolatok bővítésében, nem pedig az utóbbiak. Ugyanis gazdasági függőségük diverzifikálása alapvető érdekük, és ebben a viszonylag fejlett kelet-közép-európai térség kínál bizonyos lehetőségeket. Gazdasági perspektívájuk (legalábbis néhány latin-amerikai országra gondolva) is azt igényli, hogy piacbővítés! szempontból figyeljenek ránk.

Tehát végül is úgy tűnik, érdekellentétek vannak a két térség között a kapcsolatok fejlődési lehetőségeit illetően. Pontosabban Latin-Amerika az érdekeltebb fél, Kelet-Közép-Európa pedig inkább semleges álláspontot helyezkedik. Holott további közös érdekeltségi pontok is felfedezhetők. Mindenekelőtt ilyenek azok, amelyek a világgazdasági felzárkózás stratégiájából, illetve a gazdasági stabilizációs kényszeréből fakadnak. Ezek több együttműködési lehetőséget is nyithatnának a két térség számára: a) közös fellépést a nemzetközi gazdasági diplomáciában, nem utolsósorban az adósságmenedzselés kérdésében; b) a tapasztalatok kölcsönös tanulmányozását, így pl. elsősorban a stabilizációs gyakorlat tanulságainak összegzése lehet figyelemre méltó; c) alternatív gazdasági kapcsolatok építését, stabilizációs, esetleg növekedésserkentési célból; d) alternatív fejlesztési koncepciók kialakítását és közös nemzetközi menedzselését.

Az adós és a hitelező országok közötti kapcsolatokban jelenleg nehezen képzelhető el az adósok multilaterális nélkülöző érdekérvényesítése. Természetesen bizonyos – egyedi – precedensek adaptálhatók, de alighanem ez is csak a hitelezői érdekek függvényében. A hitelezők érdekei elleni egyoldalú fellépés célszerűtlennek látszik. Multilaterális fellépés azonban elősegíthetné az adósok és hitelezők közötti kompromisszum kialakítását és intézményesítését. Ebben pedig a két régió számíthatna egymásra.

A stabilizáció latin-amerikai gyakorlatából az a tanulság vonható le, hogy a latin-amerikai stabilizációs tapasztalatok csak igen nagy óvatossággal használhatóak térségünk számára. Egyszerűen az diktálja ezt az óvatosságot, hogy a latin-amerikai országok stabilizációs és modernizációs kényszere – minden látszólagos és reális – hasonlóság mellett más gazdaságszerkezetben gyökerezdik, más gazdaságtörténelmi és környezeti feltételek között értelmezhető.

Az ún. latin-amerikai sikergazdaságok – amelyek a gazdasági mutatók tekintetében elégedetten nézhetnek szembe a stabilizációjukkal – mind ez ideig adósok maradtak a gazdaságszerkezet átfogó korszerűsítésével, sőt egyes esetekben annak lehetőségét tanúik, hogy egy egyébként fenntartani nem akart ágazati rendszer „tartja c!” a stabilizációt (pl. Chilében a nyersanyagexport, Mexikóban az összeszerelő üzemek, az ún. maquilák stb.).

A stabilizációnak és adósságkezelésnek még olyan elemei is erőteljesen át vannak itatva érdekviszonyokkal, sőt politikai motívumokkal, amelyeket szak-

mai szempontból igazán csak technikai kérdéseknek lehet minősíteni. Ez mind a belső, mind pedig nemzetközi viszonyokra egyaránt értelmezendő.

A stabilizációnak igen súlyos társadalmi ára van, ez közismert. Arra is gondolni kell azonban, hogy Latin-Amerikában nem csupán a stabilizáció hozta létre a társadalom és a gazdaság polarizációját. A stabilizáció társadalmi terheit csak akkor lehet elviselhetővé tenni, ha eredményessége belátható. Következésképpen, kapkodó stabilizáció sem gazdaságilag, sem társadalmilag igazában nem kezelhető, inkább visszaveti a folyamatokat, semmint megoldáshoz vezetne.

Mind a teóriák, mind a gazdaságstratégiák, gazdaságpolitikák egy bizonyos absztrakciót tartalmaznak, természetüknél fogva. Márcsak ezért is, méginkább pedig eltérő filozófiájuk miatt ugyanarra a helyzetre is egymástól eltérő diagnosztikát, méginkább terápiát fogalmaznak meg. Igen nehéz megtalálni azokat az érveket, amelyek perdöntő jelentőségűek, sokszor csak a „ki miben hisz” kérdése az utolsó érv. Tehát nem biztos, hogy szakszerűségi szempontok döntöttek egy-egy program sorsáról, dönthettek egyéb szempontok is.

Helyes diagnózis nélkül nagy a veszélye annak, hogy „csak” tüneti kezelésre futja. Még eredményes tüneti kezelés sem lehet biztos alapja a tartós kibontakozásnak. Ezért igen fontos a világos és pontos – okokra is fényt derítő – helyzetértékelés. Az ebből levezethető hatékony terápia kimunkálása és bevezetése természetesen különleges gondosságot igényel, nem utolsósorban azért is, mert a leginkább elterjedt stabilizációs teoretikus tételek, modellek a kifejtett piacgazdaságból indulnak ki. Mechanikusan alkalmazni őket általában sem szerencsés, kiváltképpen célszerűtlen a nem kifejlett piacgazdaságokban, mint pl. Latin-Amerikában, vagy más hasonló struktúrájú térségekben. Megfelelő adaptáció nélküli stabilizációs vagy akár modernizációs eljárás eredménytelen lehet a kifejletlen piacgazdaságokban még akkor is, ha ugyanilyen módszer eredményeket hozott valamilyen kifejlett gazdaságban.

Valamennyi jó és eredményes stabilizáció a visszajára fordulhat, ha nem párosul együtt olyan pótlólagos tényezők működtetésével, amelyek modernizációs (másképpen fogalmazva hosszú távú) hatást fejtenek ki. A rövid és a hosszú távú érdekek így igen könnyen egymással ellentmondásba kerülhetnek, igen fontos, hogy ha már rövid távon nehézségek lépnek fel, ez ne járjon együtt bizalmatlansággal. A latin-amerikai „sikergazdaságok” is annak köszönhetik sikerességüket, hogy – ilyen-olyan okból – a nemzetközi tényezők bizalmát élvezhetik. Ennek hiánya vagy megrendülése azonban súlyos károkat „eredményezhet”: megtorpanhat a fejlődés.

Összegezve: stabilizáció vagy modernizáció hamis alternatíva, alighanem elbírja a kategorikus megfogalmazást is: csak a kettő együtt hozhat vissza nem fordítható eredményt.

A világgazdaság szerkezeti átrendeződése átértékeli a hagyományos országcsoportosulások szerepét, helyét. Egyre nyomatékosabban jelennek meg a közepesen fejlett országok világgazdasági, fejlesztési kérdései. Ebben igen fontosak a latin-amerikai országok és a kelet-közép-európai országok tapasztalatai, együttműködési lehetőségei, nem felelve a latin-amerikai térség fejletlen országainak érdekeit. Ez korántsem korlátozódhat azonban az adósságmenedzselés kérdéseire, hanem azokra a mechanizmusokra is ki kellene terjednie, amelyek a kvázi-fejlett, a nem teljesen integrálódott piacok fejlődési sajátosságaiból adódnak.

Mindkét térségnek fontos lenne, hogy a fő orientációs súlypontok mellett, alternatív kapcsolatokkal is rendelkezzenek, nem utolsósorban az egyoldalúságból eredő kockázatok mérséklése végett. Természetesen mindez csak akkor tekinthető perspektivikusnak és stabilnak, ha valóságos gazdasági érdekeken, komplementaritáson nyugszik. Ilyen gazdasági érdekeket minden további nélkül kölcsönösen találhat a két térség. (Ennek viszont van egy olyan feltétele, hogy mindkettőnek nagyobb piacismerettel kellene rendelkeznie, beleértve azt is, hogy Latin-Amerikában korántsem lebecsülendő erejű és tapasztalati piaci konkurenciával kell megküzdeni.)

Egyre fontosabb lesz közös érdekeltséget találni az alternatív stabilizációs, gazdaságfejlesztési elképzelések elterjesztésében (pl. nem lenne érdektelen együttműködni az ún. fenntartható fejlődést szolgáló stratégia konkrét kialakításában és meghonosításában). A nemzetközi gazdasági intézmények szerepének, a nemzetközi gazdasági rend (ma már a korábbiól alighanem eltérő szempontú) átrendezésének végiggondolásában szakadékok lehettek valóságos találkozási pontok a két térség stratégiájában.

Megkockáztatható annak megállapítása, hogy a latin-amerikai országok perspektívája biztatóbb annál, mint amilyenek az jelenlegi gondjaikból, válság-gal terhes helyzetükből első megközelítésben látszik. Ennek a lehetőségeitől elzárkózni, szűklátókörűsége vallana. Arra is gondolni kell, hogy a kelet-közép-európai országoknak nemcsak az igen tökéletes cégekkel érdemes stabil és eredményes üzleteket kiépíteniük. Célszerű lenne olyan feltételeket kialakítani, amelyek kedvező gazdasági klímát teremtenek a két térség közötti gazdasági kapcsolatok számára, nem utolsósorban a harmadik piaci együttműködés, a valóságos multinacionális üzletépítés terén is.

Zárszó helyett: segít-e a szemérmes hallgatás...?

A periféria problémái zavarba hozzák a világot, mert a világ szemérmesnek mutatja saját magát. Sajnos, emberi dolog, hogy néha(?) az ember könnyedén elhalad azok mellett a gondok mellett, amelyek megoldása tőle is függ (netán még előidézője is volt), de a vele való foglalkozás kényelmetlenséggel jár együtt, nem utolsósorban azért, mert akkor le kellene mondani megszerzett jogokról, javokról, jobb hát, ha közömbösek vagyunk. „Jobb” közömbösnek maradni, mert ha nem volnánk azok lelkiismeretfurdalásunk elkerülése végett, az eseteket okolnánk (okkal, ok nélkül) sorsukért. Valahogy ugyanígy van a „fejlett” világ a „harmadik világ” problémáival.

A „harmadik világ” végül is igen kényelmetlen, mert gyakran kér, követel..., néha nem viseli el helyzetét engedelmesen, hanem lázadni mer. S a fejlett országokban nehezen értik meg, hogy a „harmadik világ” miért olyan, mint egy lyukas hordó, hiába kapnak segélyeket, mégsem változik semmi. Elszomorítóan riasztó képeket mutat a tv is az éhezőről. Nehezen érti meg a fejlett világ, hogy gesztusait a „harmadik világ” nem értékeli eléggé, és nem elégszik meg azzal, ha már közösen aláírnak egy dokumentumot pl. az új nemzetközi gazdasági rendről, azt is szeretné, ha az meg is valósulna.

A fejlett világ mintha azt sem értené meg, hogy az egész világgazdaság működését fenyegeti, ha a „harmadik világ” erőteljesen elmarad a világtól (még ha néhány ország ki is tört a perifériáról, vagy jó úton van e felé), ugyanis a fejlett és az elmaradott országok közötti fejlettségbeli szakadék egyre csak nő.

[47] A világgazdaság számára az egyik legsúlyosabb, de a legkönnyebben kezelt kihívást a „harmadik világ” fejlődési kilátástalansága jelenti. A világ népességének számottevő hányada a teljes perspektívatlanság közepette éli életét, legtöbbször a szó legszorosabb értelmében a másnapot is teljes bizonytalanságban várja. Gazdasági adottságaik belső és külső feltételeik a „harmadik világ” országai többségének még azt sem teszik lehetővé, hogy a fejlett országoktól való lemaradásuk ne növekedjék, nemhogy valami reményű is volna a felzárkózásra. Az elszegényedés nem csupán szociológiai, szociális problémaként jelentkezik a fejlődő országokban, hanem a gazdasági növekedést visszafogó erőként. Ez pedig világgazdasági méretekben a már említett fejlettségbeli szakadék mélyülését járja együtt. Csak példaként említem: pl. az észak-afrikai és a szubszaharai országcsoporthoz az egy főre jutó jövedelmét kb. négyszer olyan gyorsan kellene növelnie, hogy a latin-amerikai térséggel szemben ne nőjön fejlettségbeli lemaradása. Már ez is lehetetlen, hát még, ha a fejlett országokhoz viszonyítanánk fejlődési lehetőségüket. Még leírni is nehéz: a fejletleneknél 23-szor gyorsabb egy főre jutó növekedés esetén maradna meg a jelenlegi különbség. S mint tudjuk, a latinamerikanizálódás egyik eleme a társadalom jövedelemszerzési polarizálódásának fokozódása, a latin-amerikai térség is hosszú évek óta tesz kétségbeesett kísérleteket arra, hogy legalább mérsékelje a fejlett országoktól való fejlettségbeli elmaradását, amelyet mintegy tízszeres szorzóval lehet jellemezni.

Számomra alig kétséges, hogy e globális problémának a megoldását hosszú időn át elodázni lehetetlenség, hacsak állandó feszültségekkel nem kíván szembe nézni a világ. A fejlődő országok egy jelentős csoportjának kritikus helyzetét ugyanis a hetvenes években kipattant világgazdasági válság részének, annak kiváltójának és következményének tekintem. Hiába tudott a világ fejlett csoportja (ideértve néhány fejlődő országot is) alkalmazkodni a világgazdasági korszakváltás követelményeire, s ezért számukra nyilván elvesztette jelentőségét a világgazdasági válság, sőt talán kétségbe is vonják a minősítés használatának indokoltágát, ha a periféria válsága átterjedhet a fejlett gazdaságokra is. Úgy gondolom tehát, nem lenne indokolt nagyvonalúan csak a sikeres országcsoporthoz tartozásból megítélni az egész világgazdaság helyzetét.

A világgazdasági válság – kétségkívül számos összetevő alakjában jelentkezett. Az intézményi (nemzetközi pénzügyi rendszer válsága és a gazdaságfilozófia válsága, az állam gazdasági szerepének ellehetetlenülése), a szerkezeti (a gazdaság ágazati struktúrájának a technikai haladás irányába való átrendeződésével összefüggésben), a konjunkturnális válság (a termelés visszaesése, a nemzetközi kereskedelem szűkülése) egyaránt az akut válság egy-egy elemének tekintendő. Az akut válságból néhány ország megerősödve került ki, mert ők képesek voltak alkalmazkodni az új követelményekhez, míg a másik véglet számára lehetetlenné vált bármiféle alkalmazkodás. Persze voltak olyan országok is, amelyek nem vették komolyan a világgazdaság szerkezeti és technifikációs átalakulási tendenciáját. Az egyes országcsoporthoz tartozó válság (legyen az szerkezeti, alkalmazkodási, növekedési stb.) időben szét húzódott, cs mind a mai napig vannak „válságövezetek”. Ez nem hagyja érintetlenül az egész világgazdaságot, ha az szerves rendszer, márpedig az, mert a nemzetgazdaságok kölcsönös függősége azza teszi. (Bár megjegyzem, a világgazdaságban dezintegrációs tendenciák is – időről időre – fellépnek. Ilyennek tekintem éppen a leginkább fejletlen országok kiszorulását a világgazdasági folyamatokból.)

A világgazdasági változások következtében a periférizálódás új tendenciái is kibontakoztak, vagy kibontakozóban vannak. A periférizálódás „klasszikus” formája a tökeexpanszió következtében létrejött függőség (ideértve a kereskedelmi és pénzügyi függőséget is). Természetesen ez is – koronként is formálódva – az új gazdasági variációban ismert. Az ilyen kiindulási periférizálódási forma – jelentőségében – háttérbe szorul, annál is inkább, mert azok az

országok, amelyek „csak” az ilyen kapcsolatokra lennének alkalmasak, véglegesen kiszorulnak a világgazdaság abszolút perifériájára, szinte autarkióra kényszerülnek, jószerivel alig tartanak kapcsolatot a modernizáló tendenciákkal.

Markáns vonulattá vált újabban a technikai fejlődés új tendenciáiból való kiszorulás alapján való periférizálódás. A technikai modernizáció, mivel nem csupán ágazati átrendeződést, hanem a gazdaság más technikai alapokra helyeződését is jelenti, olyan termelékenységi javulással jár együtt, hogy a megkésített modernizáció egyre nehezebbé válik, és egy bizonyos ponton túl szinte behozhatatlan hátrányt „eredményez”. Újfajta periférizációként jelenik meg a tőkeexpanszió és a – „fogadó ország” korábbi szintjét meghaladó, de a világtrendektől lemaradó szintet képviselő – modernizáció kombinációja, amely bizonyos közepesen fejlett országokra jellemző elsősorban. A periférizálódás többgú tendenciája azzal is együtt jár, hogy a periférizálódás lehetséges hatóköre kiterjesztődik, mégpedig a fejlettségi skála viszonylag magas fokán állók sem érezhetik magukat biztonságban, mert egykönnyen – nyilvánvaló – periférikus helyzetben találhatják magukat. [48] Valamennyi periférizálódási „vonulatra” jellemző, hogy a periférián létrejön az a gazdasági szerkezet, amely bizonyos világgazdasági illeszkedési kapcsot integrál magába (ilyen pl. a hagyományos monokultúra, a „leamaradó” ágazat, vagy a nemzetközi vállalat globális termelési rendszerének egy-egy vertikális fázisát képviselő beruházás). Ezen keresztül rendszeresen periférizálódási indukáló hatások érik az egyébként is periférikus helyzetű gazdaságot. De szeretném hangsúlyozni: a periférizálódás ma már korántsem tekinthető az abszolút szegénység szinonimájának, hiszen a periférizálódás a korábbinál változatosabb formákban jelentkezik. Ezért magának a perifériának az összetétele is egyre változatosabb. Differenciálódásuk is többirányú. Egy azonban bizonyos: a periférizálódás olyan tendencia, amely változtatást, modernizációt követel.

Mellékletek

1. SZ. TÁBLA
LATIN-AMERIKA: FŐ GAZDASÁGI MUTATÓK ALAKULÁSA ^a
(1970-1980)

Mutatók	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
<i>Alapvető gazdasági mutatók</i>											
Bruttó hazai termék, piaci árakon (milliárd dollár, 1970-es értéken)	192	205	219	237	254	264	279	292	306	326	346
Lakosság (millió fő)	266	275	280	288	295	303	311	319	327	354	345
Az egy főre jutó bruttó hazai termék (1970-es dollár-értéken)	721	750	781	824	862	872	896	916	938	974	1007
<i>Rövid távú mutatók (%/év)</i>											
Bruttó hazai termék	6,9	6,8	6,9	8,3	7,3	3,7	5,5	4,8	5,0	6,4	4,5
Az egy főre jutó bruttó hazai termék	-0,3	-2,1	2,7	9,9	12,1	-9,9	0,4	0,9	-7,0	5,0	4,5
Külkereskedelmi cserearány	8,9	4,6	15,4	38,6	52,3	-4,7	13,9	17,5	10,8	31,6	27,0
Javak és szolgáltatások exportja (folyó áron)	12,2	13,5	20,9	36,3	40,0	57,6	61,5	40,4	38,7	55,8	56,2
Javak és szolgáltatások importja (folyó áron)	14,3	10,5	12,4	28,4	62,1	9,1	4,2	14,4	16,2	26,8	20,2
Fogyasztóiár-változás ^b	12,2	13,5	20,9	36,3	40,0	57,6	61,5	40,4	53,7	55,8	56,2
<i>Külgazdasági szektor jellemző adatai (millió dollárban)</i>											
A külkereskedelmi mérleg egyenlege	-536	-1664	-1295	-1614	-2054	-8696	4723	-3835	-7675	-6555	-10395
Kőolajexportáló országoké	106	291	90	1191	5298	-456	-1620	-3558	-5649	100	2785
Nem kőolajexportáló országoké	-642	-1955	-1385	-577	-7332	-7240	-3103	-477	-2026	-6653	-13178
A folyó fizetési mérleg	-3411	-4850	-4509	-3681	-7122	-	-	-11921	-17691	-19829	-27745

egyenlege						14242	11456				
Kőolajexportáló országoké	-1273	-1307	-1384	-930	2630	-3575	-4289	-6565	-9576	-5415	-4342
Nem											
kőolajexportáló országoké	-2158	-3543	-3125	-2751	-9752	10667	-7167	-5556	-8115	-14414	-25401
<i>A kiegyenlítettlen adósság állománya</i>											
Külső államadóssági c	16125	18352	21542	27510	36681	44658	57926	72605	94597	111332	150490
Teljes bruttó külső adósság	68518	89374	107202	133695	169449	211714
Teljes nettó külső adósság	50947	66859	80098	99686	128381	175091

Megjegyzés:

- a) 21 ország (tehát Kuba, Jamaica nélkül).
b) Decembertől decemberig.
c) Állami garanciájú adóssággal együtt.

Forrás: CEPAL (1982): Econotnic Survey of Latin America and the Caribbean 1980. Santiago de Chile. 11. o.

2. SZ. TÁBLA
ADATOK A LATIN-AMERIKAI GAZDASÁGRÓL ^a
(1980-1988)

Megnevezés	1980	1981	1982	1985	1984	1985	1986	1987	1988
<i>Alapvető gazdasági adatok (1980 = 100%)</i>									
Bruttó hazai termék (piaci áron)	100,0	100,5	99,0	96,1	99,5	103,0	106,8	109,9	110,4
Bruttó nemzeti jövedelem	100,0	98,4	93,4	90,6	94,1	97,3	99,8	103,2	105,0
Lakosság (millió fő)	357,4	365,5	573,8	582,2	390,7	399,3	407,8	416,6	425,5
Egy főre jutó bruttó hazai termék	100,0	98,1	94,6	89,8	90,9	92,1	95,4	94,1	92,5
Egy főre jutó nemzeti jövedelem	100,0	96,1	89,2	84,6	85,9	86,9	87,2	88,2	86,2
<i>Évi változás (%-ban)</i>									
<i>Rövid távú adatok</i>									
Bruttó hazai termék	6,1	0,3	-1,3	-2,9	5,5	3,6	3,7	2,9	0,5
Bruttó hazai termék/fő	3,7	-1,9	-3,6	-5,1	1,2	1,3	1,4	0,7	-1,7
Nemzeti jövedelem/fő	4,5	-3,9	-7,2	-5,2	1,6	1,4	0,4	1,1	-2,5
Városi munkanélküliségi ráta ^b	6,2	6,6	7,0	8,1	8,2	7,3	6,2	5,8	5,9
Fogyasztói árindex ^c	56,0	57,5	84,6	130,8	184,8	274,7	64,5	198,3	759,4
Külkereskedelmi-cserearány-mutató	5,6	-4,6	-12,4	-1,1	4,8	-5,0	-10,2	0,0	-035
Áru- és szolgáltatásexport	32,2	7,9	-11,1	-8,0	11,4	-3,9	-12,8	12,5	14,6
Áru- és szolgáltatásimport	35,3	9,5	-18,8	28,1	3,9	0,2	2,7	10,8	15,6
<i>Adatok a külgazdaságról (milliárd dollár)</i>									
Áru- és szolgáltatásexport	107,6	116,1	103,2	102,4	114,0	109,6	95,5	107,5	123,3
Áru- és szolgáltatásimport	117,6	128,7	104,7	75,3	78,2	78,2	81,0	89,4	100,7
A külkereskedelmi mérleg egyenlege	-10,0	-12,6	-1,5	27,1	35,8	31,4	14,5	18,1	21,6
A kamat- és jövedelemáramlás egyenlege	17,9	27,1	38,7	34,4	37,1	35,0	31,8	30,8	33,6
A folyó fizetési mérleg egyenlege	-28,3	40,4	41,0	-7,3	-0,8	-3,0	-15,4	10,5	-9,9
Külső adósságállomány	228,2	284,9	526,9	351,4	368,3	377,1	392,5	414,8	410,3

Megjegyzések:

- a) Kuba levételével Latin-Amerika és a Karib-tenger országai
b) A 25 legfontosabb latin-amerikai város közül 18 város adatait figyelembe véve
c) Decembertől decemberig

Forrás: CEPAL (1989): Estudio económico de América Latina y el Caribe 1988, Santiago de Chile.

3. SZ. TÁBLA
LATIN-AMERIKAI GAZDASÁGI FOLYAMATOK ^a
(1987-1994)

Megnevezés:	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1995	1994 ^b
Bruttó hazai termék (piaci áron, 1980 = 100%)	110,6	111,5	112,6	112,9	116,8	120,3	124,1	128,7
Népesség (millió fő)	399,4	407,2	415,0	423,1	430,8	438,9	447,0	455,2
Évi változások								
Bruttó hazai termék/fő (1980 = 100%)	95,6	94,5	93,6	92,1	93,6	94,6	95,8	97,6
Bruttó hazai termék	3,2	0,8	1,0	0,3	5,5	3,0	3,2	3,7
Bruttó hazai termék/fő	1,2	-1,2	-1,0	-1,6	1,6	1,1	1,3	1,9
Fogyasztói árindex ^c	209,2	776,8	1212,6	1191,7	199,7	419,0	887,6	465,4
Külkereskedelmi cserearány	1,4	-1,3	-0,4	-1,6	7,1	-5,4	-1,2	2,8
Áruexport vásárlóereje	8,0	9,1	2,3	5,0	2,5	2,4	5,3	11,0
Áruexport folyó értéke	14,6	14,7	9,7	9,7	-0,7	5,2	5,1	14,3
Áruimport folyó értéke	12,6	14,0	6,6	15,8	18,2	23,0	8,4	14,7
<i>Adatok a külgazdaságról (milliárd dollár)</i>								
Áruexport	83,2	101,2	111,0	121,8	120,9	127,2	153,7	152,8
Áruimport	67,2	76,7	81,7	94,6	111,8	137,5	149,0	171,0
A külkereskedelmi mérleg egyenlege	21,6	24,5	29,3	27,3	9,1	-10,5	-15,3	-18,2
A kamat- és osztalékáramlás egyenlege	-31,3	-34,3	-37,9	-33,1	-31,4	-51,0	-32,9	-55,6
A folyó fizetési mérleg egyenlege	-10,8	11,2	-6,9	-3,9	-18,8	-57,1	-46,0	-49,7
A tökemérleg egyenlege	15,1	5,5	9,9	17,7	38,0	61,7	65,1	56,6
A teljes mérleg egyenlege	4,3	-5,7	3,0	14,1	19,2	24,6	19,1	6,8
Bruttó adósságállomány	427,6	419,5	423,1	441,5	456,0	475,1	504,5	535,8
Nettó tényezőáramlás	-16,2	-28,8	-28,0	-15,4	6,6	30,7	32,2	21,0

Megjegyzések:

- a) A térség 23 országára vonatkozó adatok (Kuba nélkül).
b) Becsült adat
c) Decembertől decemberig.

Forrás: CEPAL (1994): Balance preliminar de la economía de America Latina y el Caribe 1994. Santiago de Chile. 39. o.

4. SZ. TÁBLA
A BRUTTÓ HAZAI TERMÉK ÉS AZ EGY FŐRE JUTÓ BHT
ALAKULÁSA LATIN-AMERIKÁBAN
(1960-1994^a)

(%-BAN, ILLETVE DOLLÁRBAN)

BHT növekedési üteme					BHT/fő növekedési üteme			BHT/fő
Évi átlag								\$ ^b
Ország	1961-70	1971-80	1981-90	1991-94	1961-80	1981-90	1991-94	1993 ^c
Argentína	4,1	2,6	-1,0	7,3	1,7	-2,4	6,0	4532
Bahamák	6,8	2,0	2,7	0,0	1,2	0,7	-1,2	10552
Barbados	6,2	1,6	0,9	-1,3	3,5	0,6	-1,6	5598
Bolívia	5,0	4,5	-0,1	3,9	2,2	-0,2	1,4	942
Brazília	6,0	8,6	1,7	2,0	4,6	-0,4	0,2	2207
Kolumbia	5,3	5,5	3,6	3,8	2,8	1,7	2,1	1528
Costa Rica	5,9	5,6	2,3	1,0	2,6	-0,6	2,5	1825
Chile	4,2	2,5	2,8	6,3	1,4	1,1	4,5	3068
Ecuador	4,9	8,9	1,9	3,6	5,7	-0,7	1,5	1289
El Salvador	5,6	3,2	-0,2	4,6	1,5	-1,4	2,5	1159
Guatemala	5,5	5,7	0,8	3,9	2,7	-2,0	1,0	943
Guyana	3,5	1,3	-2,5	7,3	0,9	-2,9	6,4	612
Haiti	0,8	4,7	-0,7	-8,2	0,8	-2,3	-10,1	205
Honduras	5,5	5,5	2,3	3,4	2,2	-0,9	0,3	768
Jamaica	5,4	-0,8	2,2	1,1	0,8	1,1	2,5	1576
Mexikó	7,0	6,6	1,7	2,5	3,6	-0,4	0,7	2289
Nicaragua	6,9	0,3	-2,4	0,5	0,4	-4,0	-3,3	512
Panama	7,9	5,5	0,6	2,7	3,7	-1,5	5,0	2374
Paraguay	4,7	8,8	3,2	7,0	3,7	-0,1	-0,1	1545
Peru	5,3	3,8	-1,2	4,3	1,7	-3,4	2,3	1345
Dominikai Köztársaság	5,1	6,9	2,7	3,3	3,0	0,4	1,4	700
Suriname	5,1	4,2	0,5	1,1	...	0,1	0,5	2782
Trinidad és Tobago	4,5	5,5	-2,2	0,1	-29,9	-0,4	-1,1	4048
Uruguay	1,5	3,0	-0,5	4,2	-1,4	1,4	0,1	3097
Venezuela	6,1	4,1	-0,4	2,8	-19,4	0,2	1,0	3730

Megjegyzés:

- a) Becsült adat: az 1994. év első kilenc hónapi megfigyelése alapján előrevetítve.
- b) 1958. évi értéken számítva.
- c) Nem végleges adat.

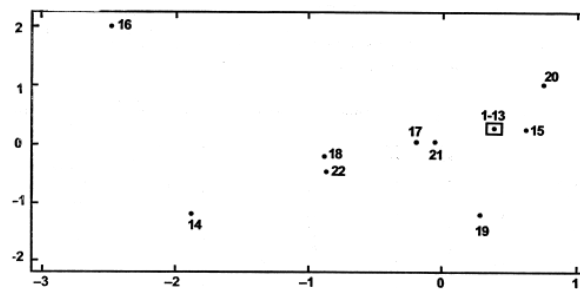
Forrás:

1960-1980: BID (1989): Progreso económico y social en América Latina. Informe 1989. Washington, 12. o.
 1981-1994: CEPAL (1994): Balance preliminar de la economía de América Latina y el Caribe 1994. Santiago de Chile. 40. és 41. o. adataiból számítva.
 1995: BID (1994): Informe Anual 1993. Washington. 105. o.

Nemzetgazdaságok kétdimeziós hasonlósági vetülete statisztikai térképen

Kelet-közép-európai és latin-amerikai országok – nemzetközi összehasonlításban

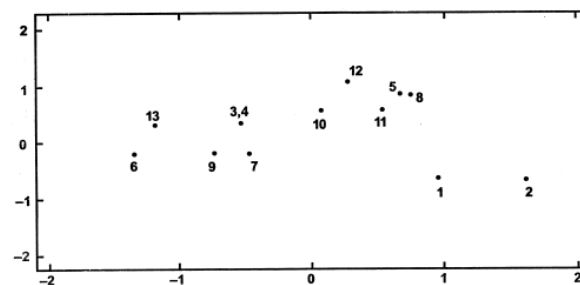
1. ábra

Megjegyzés: Az 1-13. országok egymáshoz viszonyított helyzetét lásd a 2. ábrán kiemelve.

Az azonos „világgazdasági” pozíciójú országok egymáshoz való viszonya

2. ábra

Megjegyzés: 1: Argentína, 2: Brazília, 3: Chile, 4: Costa Rica, 5: Csehország, 6: Kolumbia, 7: Lengyelország, 8: Magyarország, 9: Románia, 10: Szlovákia, 11: Uruguay, 12: Venezuela, 13: Törökország, 14: Ausztria, 15: Bolívia, 16: Dél-Korea, 17: Görögország, 18: Írország, 19: Mexikó, 20: Peru, 21: Portugália, 22: Spanyolország.

Forrás: Kovács Erzsébet (1994): Nemzetgazdaságok fejlettségi csoportosítása. OTKA-tanulmány.

Irodalomjegyzék

- Andarle Adám* (1982): Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870–1959. Kossuth K.
Andarle Adám (szerk.) (1986): Szakadék. Előadások a harmadik világról. JATE, OBT. Szeged.
Balassa Béla (1990): Nemzetközi kereskedelem és gazdasági növekedés. KJK.
Baló György (1985): A felzárkózás esélyei. Berend T. Ivánnal beszélget Baló György. *Mozgó Világ*, 11. sz.
BID (Banco Interamericano de Desarrollo) (1978): Annual Report 1978.
BID (1988a): Informe Anual 1987. Washington.
BID (1988b): Progreso económico y social en América Latina. Informe 1988. Washington.
BID (1989a): Informe 1989. Washington.
BID (1989b): Progreso económico y social en América Latina. Informe 1989. Washington.
BID (1995): Informe Anual 1994. Washington.
Bogár László (1989): Kitérés kísérleteink. KJK.
CEPAL (Comisión Económica para América Latina y el Caribe) (1979): Notas sobre la economía y el desarrollo de América Latina, No. 286/287.

Santiago de Chile.

- CEPAL (1982): Economic Survey of Latin America and the Caribbean 1980. Santiago de Chile.
- CEPAL (1984a): Balance preliminar de la Economía Latinoamericana durante 1983. *El Mercado de Valores*, (México) Vol. 44. Num. 2.
- CEPAL (1984b): La crisis económica de América Latina y sus causas. *El Mercado de Valores*, Vol. 44. Num. 25.
- CEPAL (1984c): Declaración de Quito (1983). Közli: *Comercio Exterior*, Febr.
- CEPAL (1986a): Desarrollo Económico: Una Evaluación y Proyecciones 1985-1995, LC/G. 1407 (SES. 21/9). México.
- CEPAL (1986b): Crisis económica y política de ajuste, estabilización y crecimiento. LC/G. 1408 (SES. 21/7). México.
- CEPAL (1986c): El problema de la deuda: gestación, desarrollo, crisis y perspectiva. LC/G. (SES. 21/10). México.
- CEPAL (1989a): Balance preliminar de la economía latinoamericana en 1988. In: *Comercio Exterior*, (México) Vol. 39. Num. 2.
- CEPAL (1989b): Estudio Económico de América Latina y El Caribe 1988. Santiago de Chile.
- CEPAL (1990a): América Latina y el Caribe: Opciones para reducir el peso de la deuda. Santiago de Chile.
- CEPAL (1990b): Transformación productiva con equidad. Santiago de Chile. CEPAL (1990c): Balance preliminar de la Economía Latinoamericana 1989. *El Mercado de Valores*, Num. 5.
- CEPAL (1994): Balance preliminar de la economía de América Latina y el Caribe 1994. Santiago de Chile.
- CEPAL (1993): Balance preliminar de la economía de América Latina 1994. *Comercio Exterior*, Vol. 45. Núm. 2., México.
- Cieptelewski – Kostrowicka – Landau – Tomaszewski (1974): A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században. Kossuth K.
- Espinosa Carranza, J. (1984): Los mercados financieros internacionales y los problemas de la deuda externa latinoamericana. *Comercio Exterior*, Marzo.
- Faletto, E. – Martner, G. (1986): Repensar el futuro. Estilos de desarrollo. UNITAR/PROFAL, Ed. Nueva Sociedad. Caracas.
- Flishfisch, A. (1986): Los estilos políticos y problemas de la democracia. In: Faletto-Martner (1986).
- Foxley, A. (1988): Experimentos neoliberales en América Latina. Fondo de Cultura Económica. México.
- Frohman, A. (1990): Puentes sobre la turbulencia. La concertación política latinoamericana en los ochenta. FLACSO. Santiago de Chile.
- Furtado, C. (1976): La economía latinoamericana desde la Conquista Ibérica hasta la Revolución Cubana. Ed. Universitaria. Santiago de Chile.
- Gyenge Sándor (1985): Az antifasiszta harc fő vonásai Latin-Amerikában az 1970-es-80-as években. A kommunista pártok stratégiája. MSZMP Politikai Főiskola.
- Hankiss Elemér (1989): Kelet-európai alternatívák. KJK.
- IDB (Inter-American Development Bank) (1993): Economic and Social Progress in Latin America. 1993 Report. Washington.
- IDB (1993): Economic and Social Progress in Latin America. 1993 Report Washington.
- IDB (1994): Economic and Social Progress in Latin America. 1994 Report. Washington.
- Iglesias, E. V. (1984): La evolución económica de América Latina en 1983. *Comercio Exterior*, Febr.
- Kádár Béla (1974): A latin-amerikai gazdaság fejlődéstörténetének fő szakaszai. *Valóság*, 7. sz.
- Kádár Béla (1977): Latin-Amerika gazdasági dilemmái. KJK.
- Kerekes György (1974): Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában. Kossuth K.
- Kollár Zoltán (1978): Latin-Amerika társadalmi-gazdasági szerkezete és gazdasági ellentmondásai. [Kandidátusi értekezés]
- Kollár Zoltán (1981): Latin-Amerika társadalmi-gazdasági viszonyai. In: *Korunk világgazdasága*, III. köt. A fejlődő országok. KJK.
- Kollár Zoltán (1992): Stabilizáció vagy modernizáció. A latin-amerikai gazdaság az ezredforduló előtt. (1960-1990). *Közgazdasági (f)irkák*. 71. sz. Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem PTK.
- Kolláth György (1979): A közepesen fejlett Latin-Amerika. *Külgazdaság*, 8. sz.
- Kovács Erzsébet (1994): Nemzetgazdaságok fejlettségi csoportosítása. OTKA-tanulmány. Kézirat.
- Kozma Ferenc (1987): Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választóján. Kossuth K.
- Lichtensztein, S. – Bauer, M. (1989): Fondo Monetario Internacional y Banco Mundial. *Strategias y Políticas del Poder Financiero*. Ed. Nueva Sociedad. Caracas.
- Moreno, J. C. (1988): Programas heterodoxos en América Latina. (Mimeogr.) CIDE. México, Junio.
- Ramos, J. R. (1974): Economía y trabajo en América Latina. Ed. Marymar. Buenos Aires.
- SELA (1987): Políticas de ajuste. Financiamiento del desarrollo en América Latina. Ed. Nueva Sociedad. Caracas.
- South Commission (1990): The Challenge to the South. An Overview and Summary of the South Commission Report. Genève.
- Szentes Tamás (1990): A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság. Aula K. – Kossuth K.
- Taylor, L. (1988): Varieties of Stabilization Experience. Towards Sensible Macroeconomics in the Third World. (WIDER Studies in Development Economics). Clarendon Press. Oxford.
- Tironi, E. (1986): El liberalismo real. Ed. SUR. Santiago de Chile.
- Török Ádám (1988): Konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi tapasztalatai. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz.
- Török Ádám (1989): Liberalizációs receptek – stabilizációs dilemmák. *Tervgazdasági Fórum*, 2. sz.
- UN (1970): Social change and social development policy in Latin America. New York.
- UN (1990): World Economic Survey 1989. New York.
- Viltareal, R. (1984): La contrarrevolución monetarista. Teoría, Política Económica e Ideología del Ncoiiberalismo. Ed. Océano, S. A., México, D. F.
- Wittman Tibor (1971): Latin-Amerika története. Gondolat K.
- Wiltmann Tibor (1970): Latin-Amerika: hányadik világ. *Népszabadság*. Április 26.
- World Bank (1994): World Development Report 1994. Washington.

JEGYZETEK

[1] Az 1994. évi egy főre jutó BHT (bruttó hazai termék) alapján a következőképpen helyezkednek el az egyes országok, 1000 \$-ig: Dominikai Köztársaság, Guatemala, Guayana, Haiti, Honduras, Nicaragua; 2000 \$-ig: Bolívia, Costa Rica, Ecuador, El Salvador, Jamaica, Kolumbia, Paraguay, Peru; 3000 \$-ig: Brazília, Mexikó, Panama; 4000 \$-ig: Chile, Uruguay, Venezuela; 4000 \$ felett: Barbados, Trinidad/Tobago [BID (1995): 103]. [\[vissza\]](#)

[2] Gazdasági szerkezet – pontosabban az egyes ágazatok BHT-n belül %-os súlya – alapján a következő csoportokat kapjuk (1995): feldolgozó ipari- agrár országok: Argentína (28,3-7,9%), Mexikó (27,7-7,2%), Brazília (26,3-9,7%), Kolumbia (21,7-16,7%) Peru (28,6-8,7%), Uruguay (22,3-13,8%); feldolgozó ipari-kitermelő ipari országok: Chile (17,7-13,0%), Venezuela (18,8-7,7%); agrárországok feldolgozó iparral: El Salvador (13,5-18,4%), Guatemala (24,8-14,4%), Haiti (32,6-14,2%). Honduras (19,8-13,4%), Nicaragua (31,1-16,8%), Paraguay (28,8-16,0%), Dominikai Köztársaság (14,9-18,4%), Bolívia (16,8-16,0%), Costa Rica (17,6-21,4%), Ecuador (15,5-20,0). „Szolgáltató gazdaság”: Panama [IDB(1994): 239, 243, 244 adatai alapján összeállítva]. [\[vissza\]](#)

- [3] Csupán példaképpen idézünk e könyvből néhányat közülük: „liberális klasszista”, mint domináns berendezkedés, „technokrata”, mint másodlagos jellemző: Chile (1973-1984), „militarista-perszonalista”: Argentína (1976-1983), „forradalmi klasszista-technokrata”: Chile (1970-1973), Nicaragua (1979-1990), „technokrata-liberális klasszista, korporatív”: Kolumbia, „korporatív-technokrata”: Venezuela, „korporatív-forradalmi klasszista, perszonalista”: Bolívia (1982-1984) [Flishfish(1986)]. [\[vissza\]](#)
- [4] 1979: Ecuador, 1980: Peru, 1981: Honduras, 1982: Bolívia, 1983: Argentína, 1984: El Salvador, Uruguay, 1985: Brazília, Guatemala, 1988: Chile, 1989: Paraguay, Brazília, Chile, 1990: Nicaragua. [\[vissza\]](#)
- [5] Ezen belül három szakaszt különböztethetünk meg:
 – a gyarmati hatalom és gazdasági rendszerének kiépítése, és az iberomerkantilista rendszernek alárendelt működtetése (XVI. század eleje – kb. 1650),
 – zavarok a gazdasági gyarmati funkciókban, a föld magántulajdonának általánossá válása, és olyan termelési (és fogyasztási) szerkezet formálódása, amellyel megteremtődött Latin-Amerika „közvetlen” bekapcsolódásának lehetősége a világpiacon (XVII. század közepe – XVIII. század közepe),
 – Latin-Amerika új típusú részvétele a nemzetközi munkamegosztásban és a gyarmati rendszer ellentmondásainak a kiéleződése (XVIII. század közepe – XIX. század eleje). [\[vissza\]](#)
- [6] Ez a korszak öt plusz egy szakaszra osztható:
 – a független államok világgazdasági nyitása: kereskedelmi és pénzügyi függőségük intézményesülése (XIX. sz. Eleje – 1870/75),
 – a „kifelé fordulás” szerkezeti rendszerének kiteljesedése: a külföldi monopolitőke behatolása révén Latin-Amerika teljes függőségének és a tőkés termelésnek mint domináns gazdasági rendszernek kialakulása (1870/75-1929/33),
 – Latin-Amerika „befelé forduló gazdaságfejlődése” és ma is jellemző társadalmi-gazdasági szerkezetének kialakulása, krónikus egyensúlyi zavarokkal (1929/33-1958/62),
 – a „befelé fordulás” zsákutcába jutása, a „szerkezeti válság” manifesztálódása és e „válság” felszámolásának ellentmondásos folyamata (kb. 1960-kb. 1980),
 – Latin-Amerika válságok és kihívások szorításában: az „elveszett évtized” (1980-as évek),
 – és végül a plusz egyként jelzett szakasz: a „reménység évtizede”, a kilencvenes évek. [\[vissza\]](#)
- [7] Az egyszerűség kedvéért az egy főre jutó nemzeti jövedelemmel illusztrálva a fentieket: Szubzaharai-Afrika: 440 \$, Ázsia és Óceánia: 500 \$, Észak-Afrika és Nyugat-Ázsia: 1080 \$, Latin-Amerika 1830 \$ [UN(1990): 7]. [\[vissza\]](#)
- [8] Indokolatlanul nem említve a XVIII. századi nuiohton kapitalizáció csíráit – a szétszórta manufaktúrákat és a világpiacon termelő ön. formálisan tőkés ültetvényes gazdaságokat. Ez utóbbi azt jelentette, hogy az ültetvényes nemtőkés módon szervezte gazdaságát (pl. rabszolgamunkát alkalmazott), de mint árutulajdonos vett részt a világpiacon folyamainkban. [\[vissza\]](#)
- [9] A latin-amerikai állami intézményeknek természetesen a gyarmati rendszerben is kitüntetett szerepe volt. A centralizált – bizánci hatásokat is felidéző – állam a gyarmati hatalom megtestesítőjeként a gazdasági fejlődés kereteit is megszabta, illetve közvetítette. Az államhatalom és a személyi érdekek összefonódásának „intézményesülése” szintén erre a korszakra nyúlik vissza. Lásd részletesen egyebek közt Wittman (1971), Kádár (1977). [\[vissza\]](#)
- [10] Ennek stratégiai jelszava: az egyoldalú függést fel kell váltani kölcsönös függéssel. Értsd: az egymással versenyző külföldi tőke arra készíthető, hogy a „befogadó” nemzetgazdaság érdekeit (is) szolgálja. [\[vissza\]](#)
- [11] Természetesen a latifundium-minifundium kettőssége, bármennyire is a latin-amerikai agrárstruktúra meghatározó jellegzetessége, egyszerűsítő megközelítés, hiszen maga az agrárstruktúra igen bonyolult. Jellemzősül álljanak itt a fő gazdaságtípusok: 1. latifundiumok (ún. hagyományos latifundiumok), 2. nagyüzemi tőkés birtokok (ideértve a tőkésedő latifundiumokat, a farmergazdaságokat, a tőkés bérleti gazdaságokat, a külföldi tulajdonban levő, többnyire enklávé-gazdaságokat), 3. parasztagazdaságok (kisbirtokok, függő helyzetű parasztagazdaságok, paraszti bérletek), 4. indián közösségi birtokok (tradicionális, vegyes, formális). [\[vissza\]](#)
- [12] Az „első” adósságválság és a mostani közötti analógia igen szemléletes. Latin-Amerika különböző okok miatt – szinte korlátlanul – vette fel a hiteleket, elsősorban az észak-amerikai piacon, miközben a nemzetközi áru piac úgy alakult, hogy a hagyományos exportból nem tudta növelni bevételeit, az új fejlesztések pedig nem értek be. Végül a kölcsöntőke-piac is – Latin-Amerika hátrányára – lényegesen megváltozott, így az adósság felhalmozása válságba torkollott. [\[vissza\]](#)
- [13] A strukturális stabilizáció középpontjában az antiinfláció áll. Mivel az inflációt nem csupán a monetáris szférából eredeztetik, hanem a reálszféra működési zavarából, azaz a kereslet és a kínálat ellentmondásaiból vezetik le, a stabilizáció feladatáért azt fogalmazzák meg, hogy a gazdaságot rugalmassá kell tenni, fel kell számolni szerkezeti aránytalanságait. Ezt pedig strukturális reformok bevezetésével látják megteremthetőnek. [\[vissza\]](#)
- [14] 1961-ben jött létre a Latin-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulás (mai nevén Latin-Amerikai Integrációs Társulás), 1960-ban a Közép-Amerikai Közös Piac, 1968-ban a Karib-tengeri Országok Szabadkereskedelmi Társulása (1973-ban Karib-tengeri Országok Közös Piacává alakult át). [\[vissza\]](#)
- [15] Mindennek ellenére Latin-Amerika nemzetközi munkamegosztásban való részvételének jellege lényegében nem változott meg, továbbra is a centrum nyersanyagellátójának tekintendő, noha néhány fejlettebb latin-amerikai ország exportszerkezetében viszonylag számottevő eltolódások mentek végbe. A feldolgozó ipari termékek a latin-amerikai export 10%-át adták 1965-ben, s 1973-ban is csak 18%-át tették ki. (1976-1979 átlagában az export 19,7%-a.) Napjainkban sem jelentősebb a súlyuk. A legfejlettebb országok (Argentína, Brazília, Mexikó) exportálták az összes feldolgozó ipari termékek 80%-át. (CEPAL- és BID-statisztikákból összeállítva.) [\[vissza\]](#)
- [16] Természetesen a hitelfelvételi aktivitás motivációjában a latin-amerikai országok között különbségeket fedezhetünk fel. Hogy másra ne is utaljnak: a kőolaj-exportáló országok bízva a kőolajpiaci konjunktúrában, nyaklók nélkül vettek fel hiteleket, de ők sem tartóztatták meg magukat, hogy egyéb célra ne használják ki a hitelkínálatot. A nemzetközi pénzpiac szigorodása, a világpiacon konjunktúra változása azonban valamennyi országot belekényszerítette az adósságsapdába. [\[vissza\]](#)
- [17] Bár Kuba gazdasági fejlődésével nem foglalkozunk, meg kell jegyeznünk, hogy ez az ország is kivételnek tekintendő, hiszen a nyolcvanas évek elején halmozottan 22,6%-os növekedést ért el, igaz, komoly segítséggel [CEPAL (1984a)]. [\[vissza\]](#)
- [18] 1983-ban a külkereskedelmi cserearányok 1970-hez viszonyítva 98%-os, 1977-hez viszonyítva 77%-os szinten voltak [Iglesias (1984)]. 1980 után évente (kb. 7%-kal esett vissza a külkereskedelmi cserearány-mutató értéke. [CEPAL 1984)]. [\[vissza\]](#)
- [19] Különösen magas volt az inflációs ráta néhány olyan országban, amelyet hagyományos magas inflációjú országnak ismer a szakirodalom (pl. Argentínában 1982-ben 209,7%, 1983-ban 401,6%, Bolíviában 296,3%, ill. 249%, Brazíliában 101,8%, ill. 175,2% Mexikóban 98,8%, ill. 91,9%, Peruban 72,9%, ill. 124,7%) [Iglesias (1984)]. [\[vissza\]](#)
- [20] Lásd részletesen Kollár (1992). [\[vissza\]](#)
- [21] A 80-as évek elején, a 20 évvel korábbihoz képest több ország jutott kényszerhelyzetbe. 1983-ig 17 latin-amerikai ország írt alá a Nemzetközi Valuta-alappal (az IMF-fel) olyan hitelmegállapodást, amelynek fejében mindannyian kötelezettséget vállaltak gazdasági kiigazítási program beindítására. 1985-re, 1986-ra néhány latin-amerikai ország „szakított” az IMF által pártolt ortodoxiával, de természetesen az ortodoxia továbbra is markáns latin-amerikai jelenléttel büszkélkedhet. Több ország (így Venezuela, Mexikó, Bolívia, Kolumbia, Panama, Costa Rica, Dominikai Köztársaság) kénytelen-kelletlen, ortodox alapállású, monetárisra stabilizációt próbált eredményre vinni. Az ennek fejében alkalmazott terápia a belső árszínvonalnak rendszeres valutaárfolyam-leértékeléssel a külsőhöz való hozzáigazításából, a belső aggregált túlkeresletnek bérellenőrzéssel, hitelmegszorítással, a költségvetési kiadások csökkentésével való korlátozásából állt össze, legalábbis elméletileg. Ezt egészítette ki az importkorlátozás feloldása. Az ortodoxia szerint a fizetési mérleg így egyensúlyba jut, sőt az egyensúlyi állapot megteremtí a gazdasági növekedés kedvező feltételeit is. Ezzel párhuzamosan az illető nemzetgazdaság világpiacon versenyképessége is javul, hiszen a liberalizált gazdasági kiépítésével, az erősödő importverseny és a tőkeáramlás eredményeképpen kedvező szerkezeti változások indulnak be a nemzetgazdaságban: visszaszorulnak a nem hatékony ágazatok, megerősödnek viszont a nemzetközileg is versenyképes, hatékony ágazatok. A nemzetgazdaságban tehát megteremtődnek a „strukturális” világgazdasági illeszkedés feltételei, mégpedig a realizálható (a „megnyilvánuló” vagy „feltárt”) komparatív előnyök alapján. [\[vissza\]](#)
- [22] A heterodoxia fogalmát ez a közgazdasági iskola mint nem-ortodoxia vagy az ortodoxtól eltérő értelemben használja. A heterodoxia a latin-amerikai gazdaságok instabilitásának kritikus pontjait, az inflációt és a fizetési mérleg egyensúlytalanságát az ortodoxiától eltérő módon kívánta kezelni. A heterodoxia az infláció letörésére helyez nagyobb hangsúlyt, és magát az inflációs folyamatot is másképpen értelmezi. A „heterodox koncepció nemcsak

- elismeri, hanem az infláció okaként jelöli meg az «inflációs tehetetlenségeit). ... a heterodoxia rámutat arra, hogy az infláció «strukturális gyökerek) az «elosztási konfliktusban) található fel.” A heterodoxia a stabilizációt is más előfeltételekkel képzei el: monetáris reformot tart szükségesnek, míg az ortodoxia a piac működőképességéhez szükséges intézményi változtatást (liberalizációt) tekinti nélkülözhetetlennek. Heterodox stabilizációs programokat vezettek he (egyebek közt) Argentínában, Brazíliában, Mexikóban.
- A heterodox inflációs elméletek szerint az Inflációban kettős folyamat összegződik: megkülönböztet inflációs tendenciát (azaz magát az inflációs inerciát) és inflációs sokkhatásokat. Az inflációs sokkhatások közé sorolhatók pl. a kínálat változásából eredő árváltozási mechanizmusok, a világgazdasági árváltozások, az árrobbanás. Ezek a sokkhatások természetesen felgyorsít(hat)ják az inflációt. A gazdasági élet szereplői viszont – éppen az említett – reáljogi pozíciójuk fenntartásában való érdekeltségük következtében, a tehetetlenségi inflációt gyorsítják fel. Az inflációs sokkhatásoknak és az inflációs tendenciának (azaz az inflációs inerciának) egymást erősítő kölcsönhatásos mechanizmusával magyarázható az infláció felgyorsulása, adott esetben hiperinflációvá válása. [\[vissza\]](#)
- [23] Igaz, e tényezők különböző kombinációja és mértéke egyben az egyes nemzetgazdaságok közötti egyenlőtlen fejlődést is kiváltották, de e differenciáló hatástól el kell tekintenünk. [\[vissza\]](#)
- [24] Nyertermékek aránya az exportban a következő: az exportbevételek nagyságát számítva a 19 legfontosabb exportcikkből n-nek a világgazdasági ára csökkent vagy stagnált. Az egyes fő árucsoportokban az árindex-változás a következő volt: élelmiszerek: 23%, élvezeti cikkek (italok): -34%, növényi magvak és olajok: -11%, mezőgazdasági haszonnövények: -[-2%, bányászati termékek: 15% [CEPAL (1990b) :25]. [\[vissza\]](#)
- [25] Az ún. Dél-Dél kereskedelem a világkereskedelem egészéhez viszonyítva 1965-ben 4,9%, 1988-ban 7,2% volt. A növekedés az Ázsián belüli kereskedelem növekedésének köszönhető, hiszen az afrikai aránya nem változott, míg a latin-amerikai csökkent [South (1990): 67]. [\[vissza\]](#)
- [26] A világgazdasági termelésben ezzel ellentétes tendenciát tapasztalhatunk: az 1960-as évek elején a „szocialista” országok nélküli termelésből Latin-Amerika mintegy 4%-kal részesedett, 1980-ban és 1990-ben várhatóan (becslés) egyaránt 8,8%-kal. 1963-ról: [UN (1970): Ijl, és 1980, 1990: [UN (19.90): 7] adataiból számolva. [\[vissza\]](#)
- [27] A beruházás aránya a bruttó hazai terméken belül: 1960: 18,2%, 1970: 21,1%, 1980: 23,7%. 1983: 15,5%. 1987: 15,7%. [BID (1988): 568] adataiból számítva. [\[vissza\]](#)
- [28] Néhány példa erre: a központi költségvetésen belüli beruházási kiadások aránya: Argentína: 1980: 15,9%, 1985: 5,6%; Bolívia: 1980: 6,7%, 1984: 1,5%; Brazília: 1980: 5,9%, 1985: 1,5%; Mexikó 1980: 12,1%, 1987: 3,1%; Kivételként: Chile: 1980: 8,4%, 1987: 9,8%; Venezuela: 6,1%, 1987: 9,4% [BID (1988): 588]. [\[vissza\]](#)
- [29] A privatizációt – bár az IMF is erőteljesen szorgalmazta – nem részesítették egyértelműen kedvező fogadtatásban Latin-Amerikában. Ennek több oka is van. Részben kevés a privatizációban részt venni akaró magántőke, részben a gazdasági függetlenséget érzik veszélyeztetve az esetleges túlzott külföldi részvételtől. De az is kibékíthetetlen ellentmondást hordoz, hogyha a gyorsan meggazdagodni akaró helyi magántőkét csődben levő állami vállalatok megvételére akarnák ösztönözni. [\[vissza\]](#)
- [30] Vannak azonban olyan tapasztalatok is, amelyek – ha nem is feltétlenül a deatizálás szükségletességét igazolják, de – mindenképpen elgondolkoztatók. Ezek pedig abból származnak, hogy a latin-amerikai magántőke nem mindig a perspektivikus gazdálkodás szempontjait veszi figyelembe. A kiigazítási programok sikerességének reménye feltételezi, hogy az állam ne mondjon le azokról a bevételi forrásokról, amelyek az állami vállalatok exporttevékenységéből származnak. Erre jó példa Chile, hiszen a gazdaság egyensúlyi helyzete feltűnően javult, amikor a világgazdaság megemelkedett – az állami vállalatok által exportált – rész ára, így pótlólagos források álltak rendelkezésre a stabilizációs program megfinanszírozásához. (Ez persze fordítva is igaz volt.) Bár az állami beruházásokat Latin-Amerikában is jellemzi, hogy nem kellő hatékonyságúak, mégis tagadhatatlan, hogy a latin-amerikai gazdaság aligha jutott volna el mai szintjére nélkülük [CEPAL (1990b): 35]. [\[vissza\]](#)
- [31] CEPAL (1989): 76. [\[vissza\]](#)
- [32] A külkereskedelmi cserearányromlás 1981-1989 között 20,8%-nyi volt (a kőolaj-exportalók esetében 3 5 %-os, a nem kőolaj-exportalókéhoz pedig 9,1 %-os) [CEPAL (1990a): 29]. A profitkiáramlás értéke az 1980-as 19 milliárdról 1989-re 39,4 milliárd \$-ra nőtt. 1982-től a nettó forráskivonás értéke fokozatosan nő (7,4 milliárdról 27, milliárdra emelkedett). Az adósságállomány az 1930-as 242,6 milliárdról 1989-ben, 433,8 milliárd \$-ra ugrott [IDB (1990): 129]. [\[vissza\]](#)
- [33] A magántőke – fizetési mérlegben is rögzített – kivonását a következő adatok mutatják: 1981: 22,2 milliárd \$. 1982: 15,9 milliárd \$, 1986: 0,8 milliárd \$ [BID (1988): 600]. [\[vissza\]](#)
- [34] CEPAL (1990b): 30. [\[vissza\]](#)
- [35] Nem érdektelen megjegyezni, hogy a folyó fizetési mérleg passzívumát a következő tételek alakítják ki: az árumérleg egyenlege kedvezően alakult 7,6 milliárd \$-ról 24,4 milliárdra nőtt, de a szolgáltatási mérleg negatív egyenlegét alig tudták mérsékelni: a 49,6 milliárdról csak 38 milliárdra csökkent [BID (1989): 513-51;]. [\[vissza\]](#)
- [36] A legeladósodottabb országok adósságállományára a következőket idézem 1980-ra és 1989-re vonatkoztatva (milliárd \$-ban): Argentína 21,2 és 61,1; Brazília: 64,2 és in, 1; Chile: 12,1 és 17,6; Mexikó: 57,5 és 99,9; Venezuela: 29,4 és 34,8; Peru: 10 és 20; Kolumbia: 6,9 és 16,9. 1980-ról: [BID (1988): 608] és 1989: [CEPAL (1990a): 32]. [\[vissza\]](#)
- [37] Fontos megemlíteni, hogy a latin-amerikai országokban a középrétegek tagjai közül sokan „kétlakiak”: tőketulajdonuk is van, de – a tőketulajdonuktól függetlenül – tőkefunkciót is „betöltenek”. E réteg helyzete is bizonytalanabbá vált a gazdasági recesszió idején. Ez viszont politikai szempontból sem figyelmen kívül hagyandó tény Latin-Amerikában. [\[vissza\]](#)
- [38] Latin-Amerikában 1980-ban 112 millió fő élt a szegénységi szint alatt (a háztartások 35%-a sorolható ide), míg 1986-ban már 164 millió (a háztartások 38%-a) kénytelen teljes szegénységben tengődni. A családok 10%-a rendelkezik a jövedelmek 44%-ával, míg a családok 40%-a a jövedelem 8%-ával. (A nyolcvanas évek közepére jellemző adat.) Lásd részletesen CEPAL (1986a) és CEPAL (1986b). [\[vissza\]](#)
- [39] A városi munkanélküliség az évtizedben nőtt – létszámát (lásd itt) tekintve – Argentínában (1989: 8%), Bolíviában (10,2%), Ecuadorban (14,3%), Guatemalában (7,2%), Hondurasban (9,4%), Panamában (22%), Paraguayban (4,6%), Peruban (7,9%), Uruguayban (8,7%), Venezuelában (9,7%) [CEPAL (1990a): 26]. (A „vidéki” munkanélküliség növekedése „csak” valószínűsíthető.) [\[vissza\]](#)
- [40] Ilyen összefüggésre a nagytekintélyű argentin Raúl Prebisch is felhívja a figyelmet. Közlése szerint Latin-Amerikában a népességnek mintegy 50%-a nem jelenik meg vásárlóként az ipari termékek piacán. [\[vissza\]](#)
- [41] Anderle Ádám egyik előadásában (1990. Beccs) a latin-amerikai fejlődés „zsákutcás”, „torlódásos” jellegét ugyancsak kiemelte, és összevetve a közép-európai fejlődéssel, felhívta a figyelmet a párhuzamokra. Kádár Béla (1977) szintén foglalkozott e történelmi fejlődési sajátossággal és analógiával. [\[vissza\]](#)
- [42] Teljesen osztom tehát Kozma Ferenc álláspontját: „...hogy, hazánk közepesen fejlett ország, ... de valójában még nem dolgoztuk fel a jelentését. A világgazdaságban közepsős helyen lenni nem ugyanaz, mint mondjuk olyan vonaton ülni, amely Budapestről indulva cs Nyíregyháza felé valahol Kisújszállás környékén robot, miközben egy korábban induló vonat már elhagyta Debrecen is. Ez a példabeli »közepesen fejlett« vonat ugyanis el fog jutni Nyíregyházára, legfeljebb egy-két órával később, mint amely mögött halad. A világgazdaságban a lemaradónak nagyobb a kockázata: mire Püspökáldányhoz érnek, lehet, hogy a váltók át vannak állítva, s a szerelvény vagy egy vakvágányra fut, vagy egy mellékvonalra terelődik. A mi fejlődésünk jelenlegi alapproblémája – túlhaladni a mai kor kritikus elágazási pontján, még mielőtt véglegesen »átállítják a váltókat«, és ezzel biztosítani a fejlődés fővonalán való maradásunkat.” [Kozma (1987): 281]. [\[vissza\]](#)
- [43] Megjegyzendő: természetesen ezt az országocsoportot (Spanyolország, Magyarország, Portugália, Koreai Köztársaság, Kínai Népköztársaság, Thaiföld, Jugoszlávia) korántsem tekinthetjük homogénnek. A CEPAL által kiemelt csoportképző ismérvek sem egyformán illelnek a csoport tagjaira, akár a válságot, akár az iparosodás menetét vesszük figyelembe, de ezek az eltérések nem szignifikánsak ahhoz, hogy a latin-amerikai gazdaság állapotának megítéléséhez 11c szolgálhatnának megfelelő támpontul. [\[vissza\]](#)
- [44] Sajnálatosan nem sikerült megszerezni a pontos adatokat. Az általam megismert források közül több is elemzi a CEPAL-nak ezt az összeállítását, de mindegyik csak a diagramokat adta közre. Így meglehetősen hozzávetőlegesek az adatok, a koordináta-tengelyek értékei alapján. Lásd [CEPAL (1990b):

68–69]. [\[vissza\]](#)

- [45] Latin-Amerika országainak ipari állapotát mutatja a következő kép:
- viszonylag széles ipari struktúrával rendelkező országok, amelyekben a gépi nagyüzemi gyártási technológia a meghatározó. Önellátók egyes közepeesen bonyolult fémfeldolgozó, elektronikai, textilipari gépi berendezésekből, műszerekből (Argentína, Brazília, Mexikó);
 - uralkodó ágazat a bányászat és a könnyűipar. A termelést gépi-nagyüzemi és kézműves-kisipari technológia összefonódása jellemzi. Ezek az országok csaknem teljes egészében függenek a termelési eszközök importjától. Az utóbbi években megindul a műszaki fejlesztés a bányászatban, az infrastruktúra területén. Bizonyos kutatási kapacitással már rendelkeznek. (Venezuela, Chile, Kolumbia, Peru);
 - az ipar nagyobb részt elmaradott kisüzemekből és néhány iparágból áll (Uruguay, Ecuador, Guatemala);
 - iparilag gyengén fejlett országok, termelésük műszaki színvonala igen alacsony. Többnyire kézműves műhelyek, mezőgazdasági termékeket feldolgozó kisüzemek jellemzik (Costa Rica, Panama, Bolívia, Dominikai Köztársaság, El Salvador, Paraguay);
 - minimális és teljesen korszerűtlen technikájú ipari tevékenységet folytató országok (Nicaragua, Jamaica, Trinidad/Togo, Guayana, Haiti). [\[vissza\]](#)
- [46] Itt jegyzem meg: az 1990-ben közreadott „Bnsh-kezdemenyezés” tulajdonképpen a Kennedy elnök nevével fémjelzett Szövetség a Haladásért programhoz tér vissza. Szándéka szerint illeszkedik azokhoz a stratégiai elképzelésekhez, amelyek Latin-Amerikában is megfogalmazódtak (így pl. az integrációk fejlesztéséhez). Sürgeti a beruházási rendszer reformját, az Uruguayi Fordulóhoz kapcsolódva a méltányos szabadkereskedelmet, az adósságválság Brady-terv szerinti megoldását (preferálva pl. az adósság-környezetvédelem konverziót), az amerikai beruházások fokozását. [\[vissza\]](#)
- [47] A fejlődő és a fejlett országok közötti fejlettségbeli szakadék (a szokásos egy főre jutó BHT-arányban kimutatva) 11 és félszeres volt 1985-ben [UN (1989): 7 adataiból számítva.] Ennél talán még szomorúbb a kép: a világ népességének 75%-a a világ BHT-éből még 20%-kal sem részesedik [South (1990): 60]. [\[vissza\]](#)
- [48] Kis túlzással azt is lehet mondani: maga a periférizálódás általában is egyfajta látens alkalmazkodási válságnak tekinthető. Kétségtelen azonban, ez az állítás nem igazolható a válságokra jellemző manifesztálódott tünetekkel. Sőt, a periférizálódás és a gazdasági növekedés is megfér egymással, és az sem kizárt – bár erre kevés a példa –, hogy az ilyen periférikus fejlődés a perifériáról való kitörést eredményezi. Végül is a lényeg: hogy a periférizálódás – bármely formájáról is legyen szó – tendenciaváltást követel. Ez nem tekinthető a „szenvedő alanyok” magánügyének, hanem világgazdasági problémaként kellene – hatékonyan és érdemben – kezelni.
- Íde illik Berend T. Iván gondolata: a „szerkezeti válság lényegét egy mondatban, leegyszerűsítve úgy foglalnám össze, hogy a technika, a termelés és a szolgáltatások rendszere a fejlődés élén haladó országcsoportban teljesen átalakul. Mindazok az országok, amelyek ebből az átalakulásból az adott időszakban kimaradnak, szerkezeti válságba kerülnek, mert nem tartanak lépést a világgazdaság vezető államai által meghatározott fő tendenciákkal és gazdasági szerkezetük hirtelen elavulttá válik termelésben, technológiában, szolgáltatásban.” [Baló (1985): 12] [\[vissza\]](#)

ISSN 1216 – 1861
ISBN 965 650 072 X

Felelős kiadó Kollár Zoltán

Felelős szerkesztő Tabák András

940469 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető Nagy Lajos igazgató

Terjeszti a Könyvtárellátó Vállalat

Megvásárolható az V. Honvéd u. 5., Mérleg u. 6., VI. Andrásy út 45
VIII. Rákóczi út 14., XIII. Szent István krt. 26. és XIII. Váci út 19.
szám alatti budapesti könyvesboltokban.